

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

**«ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ Н.МАХНА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
В 1918-1919 РР.»**

Студентки 4 курсу, групи СОІ-42
напрямку підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»
**Красільницького Назарія
Володимировича**

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент
Кобута Степан Йосифович

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент
Міщук Андрій Іванович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
 РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНА ОСНОВА МАХНОВСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ	9
1.1. Формування політичного світогляду Н.Махна	9
1.2. Анархо-комунізм махновського руху	17
 РОЗДІЛ 2. ЗБРОЙНІ ВИСТУПИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПІД ПРОВОДОМ Н.МАХНА У 1918 Р.	25
2.1 Боротьба з німецькими і гетьманськими військами	25
2.2. Протистояння з УНР і білогвардійцями	31
 РОЗДІЛ 3. МАХНОВСЬКИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1919 Р.	35
3.1. Військовий союз з більшовиками	35
2.2. У боротьбі проти всіх	43
 РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У ШКОЛІ	51
 ВИСНОВКИ	60
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64
 ДОДАТКИ	73

ВСТУП

В історії визвольних змагань українців 1917-1921 рр. особливе місце займає збройна боротьба українського селянства за свої економічні та політичні права. Особливого розмаху вона набула у південних степах України, що стали базою розвитку самобутнього українського військового мистецтва. Одним із видатних народних керівників селянського руху був Нестор Махно, якого, незважаючи на молодий вік, називали «батьком». Під проводом Н.Махна сформувалася ціла селянська армія, що мала свою структуру, тактику, ідеологію. Діяльність цього військового формування припадає на складний період української революції, коли на території України боролися між собою різні політичні сили і держави. Ще однією причиною піднесення селянського руху була невирішеність земельного питання. Більшовики, білогвардійці, гетьманський уряд, Антанта, Директорія Української Народної Республіки по різному намагалися його розв'язати. Але українські селяни мали власну думку щодо політичного і економічного вирішення питання землі, влади, ролі в цьому держави. З'ясування реакції і поведінки українського заможного села на політику різних урядів має наукову актуальність і також суспільну. Нині ця актуальність посилюється здатністю українців чинити збройний опір окупантам в умовах нового російського військового нападу на Україну. Досвід військових дій столітньої давності теж проявляється у протистоянні російській агресії на південно-східних землях нашої країни.

Мета дипломної роботи – дослідити прояви повстанського руху в Україні під керівництвом Н.Махна, його вплив на селянство, на політику різних політичних режимів, показати готовність українців за допомогою збройної боротьби відстоювати свої інтереси, а також обґрунтувати можливості їх використання в освітньому процесі ЗЗСО для формування критичного мислення та історичної свідомості

Щоб досягнути поставленої мети ставилися такі **завдання**:

- окреслити стан наукової розробки даної теми;

- відобразити етапи формування політичного світогляду Н.Махна та здійснюваної ним політичної ідеології анархізму в українських реаліях;
- прослідкувати початок боротьби з німецькими окупантами і гетьманською адміністрацією;
- показати шлях формування Революційної повстанської армії України (РПАУ) у серйозну військову силу, її вплив на політичну і воєнну ситуацію в Україні у 1919 р.;
- встановити методичні прийоми і форми роботи на уроці історії України при створенні історичного портрета Н.Махна;
- використати матеріали дипломної роботи в методичних розробках для проведення уроків і позаурочних виховних заходів історичної і патріотичної тематики.

Об'єктом дослідження є повстанський рух українських селян на півдні країни 1918-1919 рр. в Україні під проводом Н.Махна, його масштаби та географія.

Предмет дослідження – політична ідеологія махновського руху та військова діяльність Революційної повстанської армії України, її організація, тактика, результати військових операцій; методологічні прийоми і форми роботи при використанні історичних портрету Н.Махна на уроках історії з метою розвитку компетентностей у школярів..

Територіальні рамки дослідження – південно-східні землі сучасної України, Катеринославська, Херсонська та частина Таврійської губерній колишньої Російської імперії, що були частиною українських національних держав: УНР та Української держави гетьмана П.Скоропадського.

Хронологічні межі роботи – 1918-1919 рр. Нижня дата – початок активної військової діяльності Н.Махна на Запоріжжі проти німецьких військ і гетьманської влади. Верхня дата – кінець 1919 р., кульмінація боротьби махновської армії проти російських більшовиків та білогвардійців за власну модель самоуправління.

Стан наукової розробки. Дослідження діяльності Н.Махна та його війська було частиною радянської історіографії так званої громадянської

війни в Україні 1918-1920 рр. Там махновський рух, який називали, махновщиною, вважався бандитським антирадянським рухом, а сам Н.Махно зображувався у негативному образі. Головна увага авторів приділялася боротьбі Червоної армії проти махновців як контрреволюціонерів, замовчувалися факти військових союзів махновців із більшовиками. На початку 1990-х років розпочалося більш об'єктивне вивчення цієї теми, що були присвячені персоні самого Н.Махна та його армії. Одним з перших дослідників махновського повстанського руху в Україні називають історика В.Волковинського. В цей час він написав дві книги: «Батько Махно» [21] та «Нестор Махно: легенди та реальність» [22], у яких на основі архівних матеріалів та спогадів махновців за кордоном, що раніше були недоступні історикам, намагався об'єктивно відобразити діяльність отамана.

Схожі за змістом праці, що описували розвиток анархізму на півдні України, видав і В.Савченка [58; 59]. Але інші історики критикували автора за схильність зображати Н.Махна як авантюриста і принципового російського, а не українського діяча. На початку ХХІ ст. кілька праць про діяльність Н.Махна та його повстанців написав історик української революції В.Верстюк. Так у книзі «Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921)» [20] він розкрив масштаби махновського руху, відзначив, що Н.Махно був талановитим військовим і політичним діячем. У праці також проаналізовано причини укладення військових союзів повстанців із комуністами, контакти із керівником Директорії УНР С.Петлюрою, боротьбу проти білогвардійців.

Багато праць про Н.Махна та махновську армію написав Д.Архирейський. Це статті про різні сторони військового і політичного життя махновських територій, про військову структуру Революційної повстанської армії, про основні військові операції, географію бойових дій повстанських загонів. Докладніше про озброєння, військову тактику, систему постачання армії, стосунки із українським населенням відображено у книзі історика «Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії

України (махновців) 1918-1921 рр.» [13]. У цій книзі використано велику кількість архівних джерел, повідомлень газет, спогадів самих махновців. У ній опубліковано багато фотографій махновських повстанців, їх агітаційних плакатів, звернень до населення півдня України.

Про армію Н.Махна, його штаб і командирів, воєнне вміння козаків писав у своїй статті у праці «Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу 1918–1921 рр.» М.Гетьманчук [25]. Подібні матеріали також можна побачити у статтях О.Бабічева, М.Боровика, А.Гевка, Ю.Котляра та ін. Історик В.Горак написав кілька статей, присвячених відносинам між Н.Махном і Н.Григорєвим, де розкрив причини їх ворожнечі і вбивства одного з ватажків повстанців.

У дипломній роботі використані статті, у яких розкриваються поняття махновщина, ідеологія махновського анархізму. Зокрема, це праці М.Боровик «Анархізм в Україні 1917-1921 рр.: закономірність чи випадковість?», П.Коновальчика «Коротка історія анархізму», Т.Мармазова «Ідейні передумови і спрямованість махновського руху», Г.Турченка «Махновський рух і українська ідея».

До джерельної бази дипломної роботи слід віднести опубліковані спогади самих учасників або очевидців тих подій. Були використані опубліковані мемуари найбільш відомого селянського ватажка Нестора Махна. Вони складаються із трьох книг, видані були за кордоном у Парижі, у часи незалежності перевидані в Україні. Друга і третя книги присвячені подіям, що розгорталися із квітня по грудень 1918 р. [8]. Із цих книг можна отримати інформацію про причини і початок селянських виступів під проводом Н.Махна на півдні України, про його центр – Гуляйполе, про настрої серед самих повстанців, місцевого населення, їх відношення до тогочасної влади.

Книги Н.Махна доповнюють спогади його товаришів по боротьбі П.Аршинова та братів Белашів. У книзі П. Аршинова «История махновского движения (1918-1921 гг.)» [2] подається характеристика «батька», історія

початку махновських формувань, прихильність до анархістських ідей і програма соціально-економічного життя на контрольованих територіях. Вказується на популярність отамана серед широких народних мас [2]. П.Аршинов згадував, що весною 1919 р. політика, яку проводили більшовики, не була сприйнята махновцями. Вони засуджували диктатуру пролетаріату червоних, критикували їх партійну бюрократію. У квітня 1919 р. повстанці скликали III з'їзд свого руху, участь у якому взяли делегати від 72 волостей. Усі гостро виступали проти більшовицької системи, не визнавали диктатури як форми державного правління, відстоювали можливість існування різних соціалістичних партій. Але через місяць, коли проти комуністів виступив Н.Григор'єв, Махно та його товариші відмовилися підтримати отамана [2, с.113].

Схожою за змістом є книга колишніх махновців А.Белаша і В.Белаша «Дороги Нестора Махно: исторические повествования» [3]. У них теж розказується про анархічні ідеї, під впливом яких перебував Н.Махно та його соратники, збройну боротьбу проти різних ворогів махновського руху. Частина спогадів та документів про махновщину міститься також і в публікації А.Андрєєва [1]. Використані також роботи діячів УНР О.Удовиченка [12], П.Христюка [13], білогвардійського генерала А.Денікіна[6].

Методологічна основа роботи ґрунтується на застосуванні під час дослідження принципів історизму, об'єктивності, науковості. В ході виконання роботи використовувалися такі історичні методи як системний, порівняльний, історичний, логічний, проблемно-хронологічний, аналізу і синтезу, індукції та ін.

Наукова новизна роботи полягає у спробі переосмислити досвід боротьби українських повстанців сто років назад, показати наступність військових традицій з козацьким періодом і сучасністю.

Практичне значення результатів дипломної роботи полягає у можливості їх використання під час ведення занять у навчальних закладах;

університетах, коледжах, школах і гімназіях, у гуртках позашкільних освітніх закладів. Крім того, ці матеріали і висновки можуть використовуватися під час написання різних сценаріїв виховних освітніх заходів, а також у краєзнавчій роботі, екскурсійній діяльності .

Структура дипломної роботи зумовлена завданнями дослідження. Побудована за проблемним підходом, складається із вступу, чотирьох розділів, висновків (обсягом 72 с.), списку використаних джерел (68 назви) і додатків.

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНА ОСНОВА МАХНОВСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

1.2.Формування політичного світогляду Н.Махна.

Нестор Іванович Махно народився 26 жовтня 1888 р. у місті Гуляйполе на Катеринославщині (нині це районний центр Запорізької області) у багатодітній родині Івана та Євдокії Міхненків. Його батько помер, коли малому Нестору не виповнилося ще й року, тому його вихованням займалася мати та старші брати. За вуличною звичкою батька Івана Міхненка кликали Махно і ця назва закріпилася за малим Нестором.

Важке голодне дитинство вплинуло на формування світосприйняття малого Нестора. Змалку він змушений був працювати за кусок хліба у місцевих багатіїв, тому вважав їх своїми ворогами. Через бідність зміг закінчити тільки початкову школу, тому підпадав під вплив людей, що були краще освіченими і вміли добре говорити.

В 1903 році Махно поступив різноробочим на чавунно – ливарний завод М.Кернера, там існував любительський театральний гурток, а Нестор прагнув стати артистом, щоб смішити людей (Додаток А). Смішити, правда, не вийшло: в 1906 році хвиля першої російської революції дійшла до України і в лічені дні змінила життя провінційного Гуляйполя. До 16 років Махно не стикався з політичним світом. Але революція 1905 року сімнадцятирічного юнака наповненого революційним ентузіазмом, готовим на будь-які дії заради визволення трудящих підштовхнула до вступу в ряди анархістів і спричинила становлення Н.Махна з цього моменту непримиренним борцем за соціальну революцію. Махно знайшов для себе широке поле діяльності, приймаючи участь в багатьох небезпечних моментах анархічної боротьби.

У 1905 р. під час революційних виступів місцевих робітників Н.Махно вирішив брати «участь у революції». Спочатку він розповсюджував листівки місцевих соціал-демократів, брав участь у їхніх зібраннях. Але така

діяльність не влаштовувала його і 18-літній юнак долучився до групи бойовиків-анархістів «Спілка бідних хліборобів».

На думку історика Данила Ковалю ідеологія цієї Спілки ґрунтувалася на традиціях запорізького козацтва. Про це неодноразово казав керівник. «Спілка бідних хліборобів», і це закарбувалося в пам'ять та свідомість юного Нестора [67]. Разом з тим серед членів цієї організації поширювалися новомодні ідеї анархізму, пов'язані із вилученням у заможних верств нібито несправедливо нажитих доходів. Тому частина молодих революціонерів займалася вимаганням коштів у заможних людей і навіть бандитизмом, прикриваючись анархістськими гаслами. Серед злочинів були популярні так звані «екси» - вилучення (експропріація) грошей та цінностей ніби на революційні потреби [50].

За анархістськими вченнями вважалося, що гроші, захоплені під час подібних конфіскацій майна, потрібні для революційної справи. Це була атака на приватний капітал, і таким чином робітників і селян вчили нехтувати і не поважати приватну власність. На вилучені кошти анархісти купували зброю, створювали нові бойові групи, вели серед народу пропаганду. Також частина коштів використовувалася на особисті потреби, і це стимулювало їх учасників для участі в подібних акціях.

Деякі з цих нападів завершувалися вбивствами власників коштів чи представників місцевої влади. Поліція намагалася знайти бойовиків, декілька разів затримувала і Махна, але доказів його вини не знаходила. У серпні 1908 р. він у числі інших 16 бойовиків знову був арештований. Після довгого слідства суд виніс смертний вирок. Одеський військово-окружний суд, що проходив у м Катеринослав, засудив Н.Міхненка (Махна) до смертної кари через повішення. Але життя йому врятувала матір, яка перед судом ствердила дату народження 1889 р. Тож після 52 двох днів перебування у камері смертників, Махну як такому, що ще не досягнув повноліття, замінили смертний вирок на кару довічного ув'язнення. І Махно і його

біографи відзначали, що саме завдяки матері і її клопотанням вдалося домогтися збереження життя [10, с.21: 15, с.14].

Засудженого Н.Махна перевезли до Москви, де він утримувався у суворих умовах під постійним наглядом в одній із камер в'язниці Бутирки упродовж 7 років. Співкамерниками в'язня були інші представники анархістських організацій, у тому числі один з відомих ідеологів російського анархізму Петро Аршинов. Під його впливом Н.Махно більше дізнався про анархістську ідеологію, читав різні книги, розширив свої знання з різних сфер життя.

Цей процес дослідник махновщини Д.Архирейський: «Як політик, Махно сформувався, коли він потрапив під суд і його засудили до в'язниці. Він у тодішньому Олександрівську, відсидів декілька місяців, потім понад п'ять місяців – у Катеринославській в'язниці. потрапив до московської в'язниці «Бутирки». Там відбувся його «університет», бо там він перезнайомився з непересічними представниками революційного табору: есери, більшовики, анархісти. Там Махно зійшовся зі своїм другом і соратником Петром Аршиновим, відомим анархістом. Почав багато читати художньої і політичної літератури. Потім у своїх спогадах він не приховував, що це була школа його життя та університет, і саме там він розширив обрій знань і відточився як політик» [68].

Лютнева революція в Росії дала можливість вийти на волю багатьом ув'язненим царським режимом. Серед них був і .Махно, котрий після звільнення як колишній політичний в'язень царизму повернувся додому. На цей час в країні відбувалися політичні зміни пов'язані із боротьбою різних політичних сил – Тимчасового уряду Росії, рад робітничих і солдатських депутатів, що були під впливом соціалістичних партій. В Україні створена у березні Українська Центральна Рада боролася за надання Україні автономії. Влада на місцях була слабкою, а з другої половини 1917 року взагалі поширилися постійні виступи, страйки, дезертирство з російської армії, грабунки і насильство.

У Гуляйполі Н.Махно зумів організувати селянську спілку, його обрали головою і восени 1917 р. він закликав місцевих селян самостійно ділити землю місцевих багатіїв. Виступаючи перед земляками він часто згадував старі козацькі порядки, права козаків на свої приватні землі, котрі були відібрані у їхніх нащадків царськими чиновниками. Атмосферу зборів селян Гуляйполя у 1917 році він порівнював із традиціями колишньої Запорозької Січі [67]..

На той час його обрали головою місцевої ради робітничих і селянських депутатів, він став керівником Гуляйпільської волості. Також очолив місцеві профспілки робітників-металістів і деревообробників, створив народну міліцію, що мала забезпечувати порядок в окрузі. На думку Д.Архирейського, на активну поведінку Н.Махна тоді впливали такі фактори: слабкість офіційної місцевої влади Тимчасового уряду, що дала можливість сформувати нові органи місцевого самоврядування і він їх очолив, а також невирішеність селянського земельного питання. Оскільки ні Тимчасовий уряд, ні Центральна Рада не наважувалися його вирішити на користь землеробів, то селяни самостійно почали захоплювати і ділити землю без дозволу чи згоди вищої влади. Сам Н.Махно був головою місцевого земельного комітету, тому розподіл землі поміщиків, багатіїв і німецьких колоністів вважав справедливим кроком революції [15, с.17].

Здійснювався він через чорний переділ, без викупу і компенсації, по справедливості селянських представників, що відповідало гаслам анархістсько-комуністичної ідеології. Популярність анархізму як політичної течії серед українського селянства Гуляйпільщини зростала, так само як авторитет самого Н.Махна. Щоб мати вплив на людей і можливість захищати їх інтереси діяч долучився до створення народної міліції. Її основу складали члени анархістського середовища, колишні бойовики, які знали чи пам'ятали свого товариша по подіях 1905-1908 рр. Зброю брали із конфіскованих маєтків поміщиків. Створенню озброєних загонів міліції сприяв заклик керівника Тимчасового уряду О.Керенського зупинити спробу

корніловського воєнного перевороту у серпні 1917 р. Н.Махно став офіційним керівником волосної народної міліції, яку проголосив загоном Чорної гвардії анархістів. Міліціонери проводили охоронно-міліцейські функції, але перед загрозою сутичок із корніловськими частинами здобували більше зброї і перетворювалися на озброєні військові загони. Як писав Д.Архирейський, «сам Махно під тиском подій перетворювався із легітимного волосного керівника у місцевого командира Чорної гвардії» [15, с.19].

Окрім Н.Махна на півдні України у багатьох містах діяли подібні загони Чорної гвардії, серед них загін під командуванням Марії Никифорової (Марусі). Між цими отаманами виник стійкий зв'язок, вони співпрацювали у подальшому роззброєнні козачих і офіцерських загонів, що наприкінці осені 1917 р. переїжджали через українські землі із фронту на Дон у Кубань. Нерідко процес роззброєння переростав у збройні сутички, і тоді анархістські і міліцейські загони об'єднувалися для допомоги один одному. У козаків відбирали зброю, боєприпаси, аmunіцію, коней. Тих, хто не чинив опору, відпускали додому без будь якого насильства. З офіцерами ситуація була іншою. Більшістю повстанців вони сприймалися як представники старої царської влади, нерідко над ними чинили розправи і вбивства. Так формувалася ворожнеча між українським селянством і майбутніми учасниками білогвардійського руху півдня Росії.

Іншим було сприйняття гуляйпільцями більшовицького перевороту у Петрограді. Більшовицький уряд В.Леніна проголосив декрети про мир і землю, що позитивно сприймалося більшістю населення. Закон про поділ поміщицької землі нагадував ті дії, що провадив Н.Махно в своїй окрузі, тому відношення до більшовиків було позитивним. Їх сприймали як рішучих революціонерів, що хочуть остаточно ліквідувати стару буржуазну державу. Коли у грудні 1917 р. розпочався більшовицький наступ на Донбас і південь України, Н.Махно і його соратники підтримали більшовицькі війська. Було надано допомогу у захопленні м. Олександрівськ (нині Запоріжжя), інших

важливих міст і залізничних станцій. До Центральної Ради і уряду УНР відношення багатьох гуляйпільців було байдуже або й вороже. Вони через більшовицьку і анархістську пропаганду вважалися представникам буржуазії, націоналістами, бюрократами, що не хотіли вирішення селянського питання.

Під час першої більшовицько-української війни 1917-1918 рр. Н.Махно зайняв прихильну до більшовиків сторону, вважаючи комуністів союзниками у вирішенні селянського питання. Він налагодив зв'язок з командуючим більшовицькими військами Володимиром Антоновим-Овсієнко, допомагав йому у захопленні приазовських земель. За підтримки більшовицького командуючого загони Н.Махна продовжували рішуче роззброєння козачих ешелонів, яка переїжджали через Дніпро в районі Олександрівська, залишаючи значну частину забраних трофеїв собі. Невдовзі військові формування під командою Н.Махна зросли кількісно до 5 тис. осіб, мали на озброєнні не тільки гвинтівки і револьвери, але й кулемети та кілька гармат. Це вже була серйозна військова сила [15, с.20-21],

Поки більшовики успішно воювали з військами УЦР, анархістські загони були їхніми попутниками на південноукраїнських територіях. Ситуація почала змінюватися після ведених у Бресті-Литовському мирних переговорах із країнами Четвертного союзу. Відомо що українська делегація УНР змогла підписати вигідний для української сторони мирний договір, який був доповнений зобов'язанням німецької та австрійської сторін про військову допомогу УНР у боротьбі з навалюю більшовицьких військ в Україні. Коли уряд В.Леніна і російська більшовицька верхівка погодилися на підписання Брестського мирного договору з німцями 3 березня 1918 р. більшість анархістських організацій Росії та російські ліві есери виступили категорично проти цього. Між ними й більшовиками виникли конфліктні ситуації, більшість анархістських лідерів засуджували вчинок більшовицького уряду.

Ставлення Махна до УНР весною 1918 р. було неоднозначне, можна вважати, що це були ворожі відносини. Десь Махно піддавався

більшовицькій пропаганді, у нього були претензії до Центральної Ради. Тому що саме Центральна Рада, уклавши мирний договір з Німеччиною, призвела до приходу німецької армії ніби як союзника Української Народної Республіки, але широкі верстви населення вважали німців та австрійців окупантами. Від австрійців постраждала родина Махна, один з братів був розстріляний. Дуже багато односельчан, земляків Махна також постраждали, по суті, від окупантів.

На той час німецькі та австрійські війська почали виганяти більшовиків з України, допомагаючи Центральній Раді відновити контроль над країною. В.Антонов-Овсієнко звернувся до Н.Махна із закликом доєднати гуляйпільські військові формування до своїх військ, щоб чинити опір німецьким окупантам. Махно та його ідейні прихильники вирішили підтримати більшовиків як революціонерів у боротьбі проти німців. Загони Чорної гвардії були реорганізовані у стрілецький полк, що складався із 7 піхотних рот, артилерійської батареї, допоміжних частин, обозу. Окрім зброї і боєприпасів анархістам була надана значна фінансова підтримка, щоб заохотити воювати проти німців та українського уряду. Командиром полку В.Антонов-Овсієнко назначив уродженця Гуляйполя А.Волоха, сам Н.Махно займав посаду начальника штабу полку і також комісара [15. с.20-21].

Перша військова практика Н.Махна виявилася невдалою. Відсутність військових навичок, романтика і бравада замість дисципліни, пасивність більшості населення до спроб анархістів протистояти сильному супротивнику призвели до поразки. Більшість командного складу підрозділів, що складалася з колишніх офіцерів, відмовилися воювати, закликала вояків скласти зброю і визнати владу УНР. Махно з невеликою групою своїх прихильників зміг вирватися з оточення, але не забув сорому та страху. У ньому утвердилася негативна позиція по відношенню до офіцерів, а також він вороже сприймав український національний рух, вважаючи його як буржуазну антинародну силу [15, с.22-23]. Саме цей випадок штовхнув його на втечу з України на підконтрольну більшовикам територію Росії.

Це була вимушена втеча, під натиском німецьких військ. Розбиті загони Червоної армії і Чорної гвардії через Таганрог відійшли до Ростова на Дону, потім на Волгу. Н.Махно опинився сам, без війська і за кілька тижнів переїхав російськими поволзькими містами, придивляючись до нової більшовицької влади. Мабуть йому сподобалася та революційна рішучість, з якою більшовики розправлялися із старими буржуазними порядками. Він дістався Москви, де за його спогадами, спілкувався із керівниками радянської російської держави Володимиром Леніним і Яковом Свердловим.

Сам факт зустрічі з більшовицькими лідерами пізніше Н.Махно описав у своїх спогадах, але частина і радянських, і сучасних істориків піддають сумніву правдивість цих подій. Це пов'язано з різними оцінками тих свідчень, що залишив сам Н.Махно. Історик Д.Архирейський дотримується думки про правдивість свідчень «батька» і вважає, що перебування в більшовицькій Росії та спілкування з більшовицькими лідерами вплинуло на його світогляд та політичні переконання. Якщо до цього часу у Н.Махна не було достатнього розуміння політики більшовиків, у тому числі щодо майбутнього України, то після він схилився до часткової підтримки ідей комуністів по проведенню революційних перетворень в колишній Росії.

Перебуваючи у різних російських містах і Москві, він спілкувався із багатьма російськими анархістами, у тому числі із своїм колишнім тюремним вчителем Петром Аршиновим. Н.Махно бачив, що ці люди більше зайняті «паперовою» боротьбою, вони були розрізнені, часто сперечалися один з одним, не мали впливу на дії більшовицької влади. Тобто він бачив, що ідеї чистого анархізму розходяться із реаліями тогочасних подій, більшість російського населення не підтримувала закликів до анархії, бо сприймала їх як загрозу безвладдя, насильства криміналу і бандитизму.

Трохи розчарувала Н.Махна і зустріч із В.Леніним. Український анархіст побачив, що більшовицький лідер досить посередньо знайомий із справжньою ситуацією в Україні, зверхньо ставився взагалі до українців, а саму країну називав півднем Росії. І хоч Н.Махно не був націоналістом, таке

зневажливе відношення більшовиків до українства навіть у нього викликало заперечення. Але політичні плани В.Леніна про знищення буржуазного ладу, старих експлуататорів і будівництво нової радянської держави нагадували сподівання самих гуляйпільських соратників. Для Н.Махна рішучість більшовиків була більш прийнятна, ніж голослівні заяви російських анархістів. Тому його бачення анархізму поступово схилялося до поєднання із більшовицькими комуністичними ідеями безкласового суспільства, знищення буржуазії і усуспільнення власності, а також радянської влади як форми організації людей [15, с.27-28].

Практичним результатом спілкування з більшовицьким керівниками стала допомога Н.Махну у поверненні в Україну. На той час між Радянською Росією і Українською державою було укладено попередню мирну угоду, за якою визнавалися кордони і незалежність держав. Але більшовики готували в Україні ґрунт для повалення влади гетьмана і відновлення своєї політики. Тому використовували кожен можливість для послаблення гетьманського режиму. Для них постать українського анархіста, який вороже ставився до українського уряду і німецьких окупантів, була ще одним важелем підриву ситуації в Україні. Тому вони допомогли Н.Махну повернутися додому, надавши йому підроблені документи. У липні 1918 року втікач таємно повернувся до Гуляйполя, де продовжив свою діяльність.

1.2. Анархо-комунізм махновського руху у 1918-1919 рр.

Військовий рух під проводом Н.Махна увійшов в історичну літературу під терміном махновщина. У Малому словнику історії України термін Махновщина трактується як «масовий повстанський рух селянства України в роки Громадянської війни». Його назву виводять за прізвищем лідера руху Н.Махна. Вважається, що початок руху поклали події, пов'язані із періодом окупації України німецькими та австро-угорськими військами за часів правління гетьмана Павла Скоропадського. Селянські виступи були реакцією населення на економічний визиск гетьманською владою

українського села та непопулярну серед хліборобів політику самого гетьмана [48].

Розмах селянських виступів пов'язувався із популярною постаттю їхнього отамана – «батька» Махна. Наймасовішим уособленням махновщини стала створена у 1919 р. за його ініціативи Революційна повстанська армія України (махновців), діяльність якої поширювалася на значні терени не тільки південної, але й центральної та північної України. В окремі періоди її розвитку вона налічувала десятки тисяч бійців, мала велику підтримку українського селянства, а її командир – авторитет серед багатьох селянських повстанських отаманів. Махновські вояки вели запеклу боротьбу з режимами генералів Скоропадського, Денікіна та Врангеля, з німецькими військами та військами Антанти. Неодноразово Н.Махно і його армія ставали союзниками більшовиків, входили до складу Червоної армії, але також тричі піднімали повстання проти більшовицького режиму [48]

У радянській історіографії махновщина оцінювалася різко негативно, а постать Н.Махна вважалася одіозною і всіляко паплюжилася. Сучасна російська історіографія сприймає махновщину як частину загальноросійського анархістського руху, ігноруючи національну складову. Вона заперечує національний український характер діяльності самого Махна, а більшість його армії, що складалася з українських селян, часто зображує карикатурно. Частина українських дослідників, що симпатизують національній спрямованості політики лідерів УНР, також критично ставилася до діяльності махновців та самого отамана, вбачаючи в ньому певний малоросійський (малоруський) тип і відкидаючи національний український характер повстанців-махновців. Підставою цього вважали публічну неприязнь самого Н.Махна до соціалістичних лідерів Центральної Ради, пізніше Директорії, а також схильність отамана до ідей анархізму [18].

Сучасні українські дослідники махновського руху та ідеології більше схиляються саме до національної ідентичності махновщини як частини

загальноукраїнського повстанського руху, що був важливим чинником Української революції 1917-1921 рр.

В історичній термінології селянський повстанський рух має різні синоніми, що використовуються співзвучно за змістом. Серед них повстанський рух, партизанський рух, партизанщина, отаманщина. Термін «партизани», «партизанський рух» радянські історики більше використовували стосовно нерегулярних військових формувань, які ніби то виступали за радянську владу і на підтримку більшовиків на тимчасово непідконтрольних їм територіях, зайнятих противником – контрреволюцією. При цьому контрреволюціонерами вважалися і білогвардійці, і представники не більшовицьких соціалістичних партій, і українські національні та навіть соціалістичні діячі. Тому махновці і їх командир не могли називатися партизанами, бо не були твердими більшовиками, а тільки випадковими попутниками чи союзниками.

В українській діаспорній, а також сучасній науковій літературі, повстанський рух 1918-1920 рр. часто ототожнюють з поняттям отаманщина [52, с.200]. При цьому термін отаманщина вживається більше у негативному значенні як деструктивна сила, що не підтримала державотворчі зусилля українських політиків. Тому нерідко негативне сприйняття отаманщини ототожнюється із повстанством. Хоч відзначається, що ці два терміни мають спільний образ отамана, керівника повстанських загонів.

Учасник збройної боротьби за українську державність генералів армії УНР Олександр Удовиченко виділяв два типи отаманів. Один – це національно свідомі постаті, часто із інтелігенції чи селянства, які мали попередній військовий досвід під час Першої світової війни і воювали за ідею української державності. Інший тип – авантюристи, що з'явилися в умовах революційних перетворень, безвладдя для реалізації власних політичних та особистих амбіцій. Їхні загони склалися із аморальних, часто відвертих злочинних елементів, здебільшого займалися бандитизмом. [12, с.51]. Такі отамани-авантюристи, опортуністи чи відверті пройдисвіти

міряли світ матеріальними потребами, нерідко ігнорували цінність людського життя, були відвертими колаборантами, готовими за гроші чи страх на зраду, підлість, жорстокість. Справді народні отамани того часу були «чесні, досвідчені та ідейні люди, що боролися за визволення власної землі з під гніту окупантів» [52, с.200-201].

В повстанській лексиці слово отаман як відповідальний військовий начальник, поєднувалося з поняттям опікун («батько») для своїх підлеглих. Н.Махно належав до справді народних отаманів, які мали авторитет, підтримку, визнання свої підлеглих і широких народних мас. Він був вождем, організатором, політиком і адміністратором, уособлював соціальні інтереси селянських мас. За ці якості для молодого за віком тридцятирічного Н.Махна термін «батько» став відображенням справжнього народного авторитету.

Ідеологія Н.Махна не була єдиною і незмінною. Російський анархізм, що не визнавав значення і зверхності держави, поступово змінився пошуком тих традицій народної влади, що жили в запорізьких степах ще з часів козацтва.

Так історик П.Солодько вважає, що ідеалом махновщини була вільна сільська громада. Як колись на землях Війська Запорізького, кожен вільний селянин-козак мав такий обсяг землі, скільки міг його обробити. Він мав право на володіння зброєю, нікому не платив за своє господарювання, мав рівні права з собі подібними, Махновське бачення анархії ґрунтувалося не тільки на відсутності поліції, влади чиновників, податківців, але й на народному врядуванні і дотриманні єдиних прав і правил. Прикладом поведінки такої вільної громади була очолювана Н.Махном у 1917 році Гуляйпільська волосна рада, яка організувала продуктивний обмін з містами в умовах економічної кризи. Із села везли продукти, назад – промислові і мануфактурні вироби, без посередників і лихварів [60].

Хоч махновці неодноразово виступали військовими союзниками більшовиків, між ними і комуністами лежали глибокі соціальні протиріччя. Особливо це стосувалося неприйняття більшовицької політики воєнного

комунізму та комуністичної диктатури. Махновська ідеологія ґрунтувалася на гаслі «вільного радянського ладу», громадському самоуправлінні, вільному праві на економічну, господарську, культурну діяльність.. Конфлікт махновців з радянською владою був і в сфері суспільно-політичних відносин, «ради без комуністів», вільний вибір і рівний голос. Через це виникали військово-політичні конфлікти, що завершувалися тривалим кривавим протистоянням [48]

Н.Махно та його оточення намагалися поєднати два ідеали, що були популярними серед українців Півдня: ідеал безвладдя (анархії), бо стара державна система всім остогидла, та ідеал традицій колишньої Запорізької Січі. Не випадково у своїх спогадах збори селян Гуляйполя у 1917 році часто порівнювалися із демократичним зборами Запорізької Січі.

На звільнених від більшовиків і білогвардійців у серпні-жовтні 1919 р. південно-східних землях України Н.Махном був проголошений Вільний район – праобраз махновської анархічної держави, котру пізніше назвали Південноукраїнська трудова федерація. Вона поширювалася на частину територій сучасних Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської областей. Сама назва вказувала на те, що ці території були вільні від більшовицької чи білогвардійської держав, яких махновці вважали ворожими. Основою будівництва вільної держави стали органи місцевого самоврядування, що формувалися за трудовим принципом. Вони об'єднувалися на союзній, федеративній основі. Адміністративно держава ділилася на волості. У кожній волості проводилися з'їзди делегатів різних місцевих рад, збиралися загальні з'їзди селян, робітників і повстанців. Вони вважалися законодавчими зібраннями, на яких приймалися обов'язкові для виконання усього населення Вільного району рішення. За час існування Вільного району провели п'ять з'їздів.

Керівним виконавчим органом постійно діючий органом Вільного району стала Військово-революційна рада (ВРР) у складі 21 представника. З них 12 членів обиралися від сільських районів, 9 – від представників від армії

та з міст. В умовах постійних бойових дій скликання з'їздів було проблемним, тому поступово частина повноважень законодавчого органу перейшло до членів ВРР. У травні 1920 року командувач Революційно-повстанської армії України Нестор Махно очолив Військово-революційну раду. Таким чином він зосередив повноту і військової і цивільну владу в своїх руках. На це негативно відреагував голова конфедерації анархістських організацій України «Набат» Арон Барон. Він звинувачував Н.Махна у зраді анархістських ідей, відмови від повноцінної свободи і намагання створити власну державу [67].

Але сам «батько» дослухався до настроїв своїх вояків та українського селянства. Останнє уже розчарувалося у тих програмах, які реалізовували різні уряди: гетьманський, Директорія, більшовицький, було категорично проти повернення до старих порядків часів царської Росії.. Воно шукало свій шлях в революції. Селянські виступи були протестом проти насильств та прагнення нав'язати селу неприйнятні методи: поміщицькі латифундії чи комуни і продрозкладку. Український селянин прагнув відновити раніше існуючу усталену форму вільного козачого господарювання, незалежного від політики урядів, що сприяла би самостійному розвитку їхніх господарств.

Така еволюція підтверджувалася самим розвитком подій. У 1919 році махновський рух набув такого розмаху, що вже перестав бути переростає регіональним явищем. Про Н.Махна та його армію поширювалися чутки по всій Україні. На це працювала і пропаганда самих махновців, яку вони проводили через свої газети. Порядки, які махновці встановлювали на звільнених територіях, називали ладом вільних громад. Вони заявляли: «Ми вас звільнили, тепер самоорганізуйтеся» [60].

Як анархіст, Махно не бачив майбутнього у державному форматі. Він вважав, що прості люди, трударі, можуть самі без державного чиновництва, політиків і політичних партій організувати своє життя. Тобто вони організовуються в якісь осередки, громади, ради – не політичні, а швидше соціально-економічні, за територіальним принципом чи професійним – і

налаштовують контакти між собою, включно до таких функцій як зовнішня політика. І тут посередник у вигляді чиновника не потрібен. Махно не встановлював диктатуру, багато що спускав вниз для самоорганізації. Але знизу не готові були до самоорганізації. Потім він зіткнувся з тим, що все ж таки організатори потрібні з боку інтелігенції, з боку людей, в яких є досвід. А далеко не всі були готові допомагати махновцям у цих процесах. Ця Трудова федерація нагадував прототип громадянського суспільства, який був реалізований пізніше у західних країнах [68].

Оцінюючи сутність махновщини, історики вважають, що вона відображала собою низовий рух селян і робітників, їх прагнення утвердити свободу своєї праці революційним шляхом, усунути тих, хто наживався на їхньому труді. Другим важливим чинником виділяють самоорганізацію мас, природній потяг до народоправства. Повстанський рух махновців поширювався на бідноту різних національностей, що проживали на Катеринославщині, мав селянський характер. Але значна кількість учасників усвідомлювала себе нащадками запорожців, вільних людей, часто називаючи себе козаками, а не українцями, росіянами чи євреями. У боротьбі проти російських більшовиків і білогвардійців у другій половині 1919 р. проявилася національна свідомість махновців.

У «Декларації», Революційної воєнної ради повстанської армії, розповсюдженої у жовтні 1919 року, заявлялося: «Говорячи про незалежність України, ми розуміємо цю незалежність не як незалежність національну, типу петлюрівської самостійності, а як незалежність соціальну і трудову робітників і селян». Тобто вони виходили із соціального підходу, хоч уже не відкидали і національний. Про це свідчать такі рядки: «Ми заявляємо про право українського (як і будь-якого іншого) трудового народу на самовизначення не в сенсі «самовизначення націй», а в сенсі «самовизначення трудящих» [50] .

Політичні і економічні процеси розвитку Вільного району свідчили про те, що його керівництво фактично відійшло від ідей анархізму й анархо-

комунізму. У січні 1920 року в спільному зверненні Військово-революційної ради й командирів Революційно-повстанської армії України визначалося, що для становлення справжнього, а не оманливого за пропагандою комуністів соціалістичного ладу, потрібно було знищити не тільки поміщиків та буржуазію, але й більшовицьку диктатуру. Щоб досягти цього, треба організувати свої державні структури. Тому планувалася скликання Всеукраїнських установчих зборів, на яких мала визначитися природа і правила майбутньої української держави [67].

За час своє військової і політичної діяльності у 1917-1919 рр. Н.Махно під впливом поведінки більшовиків в Україні все більше схилявся до запровадження суто народних само управлінських форм життя вільних територій. Його прихильність анархістським і комуністичним ідеям поступово змінювалася на користь народовладдя республіканського типу. Наявність армії, місцевих громад, території вказували на ознак державного організму, тому ідея федерації селянських рад і громад могла стати основою майбутнього устрою не тільки махновського Вільного району, але й всієї України.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ У 1918 Р.

2.1 Боротьба з німецькими і гетьманськими військами.

Повалення влади Української Центральної Ради і прихід до влади генерала П.Скоропадського привели до утворення нової української держави, що в історіографії отримала назву гетьманат А.Скоропадського. Головою держави ставав гетьман, який мав одноособову вищу державну владу. Так після року української демократії відбувся своєрідний контрреволюційний переворот з поверненням елементів царської російської державності це фактично перекреслювало усі здобутки революційної влади УНР, вело країну до старих порядків [13, с.4].

Як показали події, невдоволеними в результаті зміни розвитку держави виявилися не тільки українські політичні партії, яких усунули від влади, демократичні організації, що отримали обмеження у своїй діяльності, але й значна частина українського селянського населення. Другий Всеукраїнський селянський з'їзд у травні 1918 р. офіційно засудив розпуск УЦР, повалення Української Народної Республіки шляхом перевороту, відновлення старого адміністративного апарату. Більшість учасників негативно оцінювали початок правління гетьманської влади, вважали її контрреволюційною. У прийнятих зборами документах лунали заклики до збройної боротьби. Це була реакція основної соціальної верстви українців – селянства на ігнорування попередніх здобутків української революції. За висновком істориків, «гетьманська політика з самого початку наставила проти себе широкі маси українського населення» [37, с.145].

Селяни негативно сприйняли звістки про відновлення приватної власності на землю для поміщицьких володінь. Окрім того у примусовому порядку їх змушували повернути колишнім власникам уже поділену весною землю та майно, і навіть платити компенсацію. Інтереси поміщиків і великих земельних власників захищала гетьманська адміністрація, а також німецькі

та австрійські військові часини. Селян змушували до послуху, карали за різні провинності, у тому числі смертною карою. Селами росло невдоволення, яке підтримували різні соціалістичні партії та анархістські організації.

З часу, коли Н.Махно покинув українську землю, пройшло два місяці. Невдоволення гетьманською політикою серед селянства призвело спочатку до стихійних, а потім широких масових виступів, які мали збройний характер. Спроби жорстоко придушити селянське невдоволення через військові трибунали і публічні страти повстанців не залякали українців, ще більше розпалювали їхнє бажання взятися за зброю. Значна частина чоловічого населення мала досвід війни Першої світової, трохи старші – досвід російсько-японської війни. Тому сотні тисяч людей володіли військовими навичками і готові були воювати.

Н.Махно не сумнівався, що зможе швидко зорганізувати свої земляків на організацію опору німецьким командам, що займалися реквізиціями продовольства і каральними акціями в українських селах. Перебравшись за чужими документами в Україну, він разом із соратником ще з довоєнних часів Олександром Чубенком наприкінці липня 1918 року таємно повернулися додому. Кілька тижнів пішло на відновлення контактів із вцілілим членами Чорної гвардії, збирання інформації про гетьманську адміністрацію, німецькі і гетьманські сили, знайомство із настроями населення.

Уже в серпні було створено бойовий загін у складі кількох десятків осіб з числа колишніх чорногвардійців, анархістів і навіть кримінальників, які розпочали терористичні акції проти власників великих маєтків, лихварів та чиновників місцевої влади. На перших порах це були напівкримінальні напади, що нерідко закінчувалися вбивством потерпілих, грабунками і вилученням цінностей, зброї, коней, продовольства, різних припасів. Серед жертв нападів були власники чи економи маєтків, ощадних кас, офіцери гетьманської та німецько-австрійської армії. Частина здобичі ділилася,

частина йшла у загальний фонд, звідки тратилася на купівлю зброї, патронів, коней, амуніції та припасів [23, с.44].

Діяльність цього загону, об'єктами нападів якого були ненависні серед селянства особи, швидко обростала різними чутками і в цілому позитивно сприймалася населенням. Учасники загону Махна, яких невдовзі усі будуть звати махновцями, діяли не як грабіжники, а як народні месники, смертю караючи тих, хто намагався через силу і страту підкорити українське село. Такий фінал для частини своїх жертв махновці вважали закономірним наслідком посилення соціально-класової війни, яку вів уряд проти селян. Це була відповідь на прагнення поміщиків та великих власників за допомогою державного терору повернути собі втрачені землі чи майно. При цьому каральні акції із стратами непокірних ними вважалися законною справою. Вони виправдовували терор як спосіб наведення спокою і порядку заради власних інтересів. Дії повстанців мали зворотну логіку – вони відповідали смертю на смерть і змушували владу боятися такої відплати [15, с.31].

У спогадах Н.Махно писав, що «в рамках царсько-поміщицьких прав Україна обплутувалася міцними ланцюгами реакції. На ґрунті цієї реакції заснована, зросла і розвивалася гетьманщина; розвивалася виключно завдяки всіх тих контрреволюційних, каральних стосовно українських трудових мас сил» [8, с.212]. Так в Україні розгорталася соціальна боротьба, де кожна із сторін готова була до крайнього насильства.

Як керівник загону Н.Махно брав на себе відповідальність за дії своїх людей, і вимагав від них, щоб звичайний трудовий люд від їх діяльності не постраждав. Такий підхід дозволяв мати звичайних людей у якості союзників, а самі махновці вважали себе захисниками знедоленого трудового населення. Із тих перших соратників Н.Махна виросли майбутні махновські командири: О.Дибенко, С.Каретников, О.Марченко та ін. Вони підтримували свого отамана і в політичному плані, ведучи агітацію за поширення анархістських ідей серед населення, планували підготовку повстання проти німецьких та австрійських військ.

Повстанський рух в південній Україні мав свої відмінності від центральної чи західної частини. Тут селяни були заможнішими. У них були більші наділи землі, використовувалися сільськогосподарські машини, багато продукції вироблялося на продаж. Їхніми господарськими конкурентами були великі поміщики. Увосени 1917 р. на Катеринославщині почався стихійний рух по захопленню поміщицьких земель. В Гуляйполі цей процес очолив Н.Махно під анархістськими гаслами. Подібні вчинки анархістів були у інших повітах та волостях. Такий «чорний переділ» вважали справедливим і заклики анархістів, що контролювали земельні комітети, до швидкого перерозподілу землі багатіїв мали підтримку основної селянської маси. Повернення поміщиків в гетьманський період сприймалося як поразка революції, багато селян готові були же силою повертати здобуті рік тому землі. Ще одним ворогом селянства анархісти називали німецьких окупантів. Ті перебували в Україні в ролі союзників гетьмана, але часто втручалися у внутрішні справи, ведучи себе як окупанти. Крім того, німецькі частини надавали військову допомогу своїм одноплемінникам – німецьким колоністам, які жили компактно в селах-колоніях українського півдня. Виникали конфлікти між колоністами та українськими селянами і загони німців та гетьманської армії проводили каральні акції по придушенню подібних виступів. Тож отамани повстанських загонів бачили в особі німців ще одного ворога, крім гетьманської організації, і готові були чинити йому збройний опір.

У вересні 1918 р. невеликий повстанський загін під старою назвою «Чорна гвардія» уже налічував понад 200 осіб. об'єднав місцевих анархістів та сільську бідноту. Ними розпочалася відкрита боротьба проти місцевої влади гетьмана П. Скоропадського. Символом загону став анархістський чорний прапор із написами: на одному боці «Страшна смерть буржуям», на другому «Веселе життя біднякам» [31, с. 173-174]. Махно ставив бійцям завдання вилучати «у ворогів якомога більше зброї та грошей і якнайскоріше

підняття селянських мас об'єднати їх, озброїти до зубів і повести широким фронтом проти існуючого ладу» [9, Т.3. с. 125].

Для збройної боротьби повстанці потребували чималі кошти. Вони здійснювали напади на поштові і банківські заклади. Наприклад, у селі Жеребець після пограбування філії банку махновці захопили 28 тисяч гетьманських карбованців. На ці гроші у селян викупили кулемет і встановили його на легкий німецький тарантас, у який впрягали четвірку коней [31, с.34-35]. Так був винайдений новий вид озброєння – легкий віз із кулеметом, що став грізною зброєю в ті часи (Додаток В). Його романтично називали «каравела степів», або тачанка [53, с. 55].

Однією із перших великих військових операцій махновського загону було захоплення в середині жовтня 1918 р. рідного містечка Гуляйполя, вигнання звідти гетьманських чиновників. Декілька днів населений пункт перебував під контролем повстанців. Але 19 жовтня німецький підрозділ і загони гетьманського війська вигнали махновців із Гуляйполя. Ці сутички показали, що повстанці були погано озброєні, не могли на рівних протистояти регулярним військам [26, с.167-168].

Щоб уникнути переслідувань, керівники загону вирішили здійснити рейд у сторону міст Юзівка (Донецьк) і Маріуполь. По ходу Н.Махно розраховував на об'єднання з іншими подібними загонами. Під час цього рейду повстанці продовжували нападати на поміщицькі садиби, конфісковували майно і коней, карали тих, хто чинив їм спротив. Під час переходу у с. Дібрівка до махновського загону виявив бажання доєднатися загін місцевого командира Феодосія Щуся. Цей отаман став одним із наближених соратників Н.Махна, командував пізніше махновською кавалерією (Додаток Б). Сили повстанців зросли до півтори тисячі, але їх більшість не мала зброї. У селі було проголошено відновлення сільської ради, яка брала на себе керівництво. Щоб не допустити поширення повстання, до Дібрівки було спрямовано австрійський піхотний батальйон, загони Державної варти, а також загони німецьких колоністів та заможних

селян. Відбувся бій з використанням артилерії, що змусила повстанців відступити до лісу, де вони були оточені. Саме в лісі повстанський отаман показав свою витримку і хоробрість, розробив і реалізував план успішного прориву. Після цього серед повстанців заслужив звання «батька», старшого, розумного піклувальника своїх підлеглих. Цей титул визнавали інші отамани, демонструючи свою повагу до молодого керівника [15, с.34-35].

Звістки про успіх об'єднаних сил швидко поширився по Катеринославщині. Махно продовжував діяти у такому стилі, проводячи швидкі рейди, несподівані напади, вчасні відходи. До нього йшли нові загони, поповнюючи невелику селянську армію охочими воювати проти гетьмана а німецьких союзників. Військові успіхи чергувалися із невдачами. Махновці успішно воювали з деморалізованими гетьманськими силами, але терпіли поразки у протистояння з дисциплінованими австрійськими і німецькими підрозділами. В одному із боїв з австрійцями загін Н.Махна втратив понад 170 бійців. Від повного розгрому їх врятувала звістка про закінчення Першої світової війни і початок евакуації німецько-австрійських військ.

Режим гетьмана уже був неспроможний боротися з повстанцями на півдні і це сприяло посиленню повстанського руху. До Махна йшли сотні бажаючих і він розширює території діяльності своїх загонів. Махновці зупиняли і «перевіряли» на залізницях ешелони, забирали військово майно, карали смертю офіцерів та гетьманських чиновників.

По відношенню до австро-германських і угорських військ загальним правилом партизан було знищувати офіцерство, полонених солдат відпускати, пропонуючи їм повертатися на батьківщину, розповідати там, що роблять українські селяни, і працювати на користь соціальної революції. Їх при цьому постачали літературою, а іноді і грошима. Лише солдат, по відношенню до яких було доведено насильство над селянами, страчували. Таке відношення до полонених мало певний революціонізуючий вплив на солдат.

Поділені на окремі загони повстанці захоплювали поблизу Гуляйполя села, відновлювали діяльність сільських рад та комітетів. 21 листопада 1918 р. Махно звільнив Гуляйполе і проголосив його центром повстанських територій. Тут перебував воєнно-революційний штаб, який керував діями повстанців. До нього увійшли крім «батька» анархісти В.Білаш, Г.Горев, більшовик І.Херсонський, соціал-демократ Миргородський. Це був колегіальний орган, Н.Махно не виділяв для себе якоїсь головної посади. Також відновила діяльність Гуляйпільська рада, органи селянського врядування. Були поновлені усі порядки, що існували на території волостей восени 1917 р. Селяни вкотре ділили поміщицьку землю, націоналізували майно панських маєтків, реквізували у заможних селян та німецьких колоністів залишки хліба і продовольства. Фактично це були примусові анархо-комуністичні способи встановлення нового політичного порядку [15, с. 36-38].

2.2. Протистояння з УНР і білогвардійцями.

Трохи південніше, на Херсонщині паралельно із загоном Н.Махна діяв із серпня 1918 р. повстанський отаман Нечипір Григор'єв, що був прихильником республіканського ладу. Як і сусіди григор'євці в контрольованих ними районах знищували гетьманський державний апарат, але відновлювали порядки часів Центральної Ради. Отаман орієнтувався на відновлення соціалістичного уряду, вів боротьбу за ліквідацію консервативної гетьманської держави, але був прихильником радикальних суспільних перетворень [39, с. 156]. Тоді дороги двох отаманів ще не пересіклися, хоч кожний із них уже мав достатньо значні військової сили і підтримку населення.

На загальноукраїнському рівні повстання проти гетьманської влади очолила Директорія, у багатьох великих українських містах йшла боротьба між українськими республіканськими військами, повсталими селянськими загонами та залишками військ і сил гетьмана. На початку грудня 1918 р. стала зрозумілою поразка П.Скоропадського. Директорія перебрала владу, і

заявила про відновлення УНР. Російські більшовики і білогвардійці скористалися внутрішньою боротьбою українців, розпочавши наступи на українські землі: більшовики з півночі і північного сходу, білогвардійці із південного сходу. Так знову змінилася політична ситуація, замість ослабленого гетьманату постала слабка УНР під командою Директорії.

У грудні 1918 р. Н.Григор'єв заявив, що підтримує Директорію, готовий служити Українській Народній Республіці. Його загони були реформовані у зведену Херсонську дивізію, влилися долав Армії УНР. Григор'євці взяли участь у наступі на Херсон і Миколаїв, де ще залишалися прихильники П.Скоропадського та з'явилися французькі війська Антанти. Останні висадилися на Півдні, щоб допомогти російським білогвардійцям захопити причорноморські землі України. Захопивши Миколаїв у грудні 1918 р., григор'євці змушені були незабаром залишити місто, хоч продовжили битися проти білих [39, с. 158].

На противагу Н.Григор'єву, Н.Махно не хотів визнавати УНР, тим більше соціал-демократичне керівництво Директорії. Він пам'ятав їхню роботу і наслідки за часів Центральної Ради, вважав їх слабкими політиками, представниками буржуазії, не готовим до проведення революційних змін. Тому у виборі між українськими соціалістами та російськими більшовиками, більше схилився до тимчасової співпраці з другими. Пояснював він це пізніше тим, що в Україні більшовики не мали значної підтримки, і на його думку, не складали якоїсь реальної загрози для українського селянства, готового воювати за свої права будь з ким. Для Н.Махна більшу небезпеку складали білогвардійці, що прагнули захопити південні українські простори і отримати військову та політичну підтримку Антанти. Тому між УНР, більшовиками і білими «батько» готовий був іти на можливу співпрацю з російськими комуністами, недооцінюючи їхньої реальної загрози. Для більшовиків загони повстанців, що стояли на певних анархо-комуністичних позиціях, теж розглядалися як ситуативні союзники, що могли допомогти в повалення української влади і яких можна було використати у протистоянні

із білими. Уже на початку грудня 1918 р. між більшовицьким осередком в Катеринославі та махновцями було досягнуто домовленостей про спільні дії [15, с. 41-42].

На цей час махновські загони контролювали значну територію на лівому березі Дніпра, утворивши своєрідну повстанську республіку. На околицях цієї території махновські загони продовжували свою діяльність, розширюючи зони впливу. Більшість дрібних повстанських формувань визнавали владу Н.Махна, спільно займалися військовими діями та реквізиціями багатіїв.

Щоб приспати пильність прихильників УНР, Махно на словах погодився визнати український уряд, за що отримав від уенерівського отамана в Катеринославі Горобця кілька вагонів із зброєю та боєприпасами. Але вже в другій половині грудня махновці спільно з місцевими більшовиками зробили невдалу спробу захопити Катеринослав. Військовим УНР вдалося відбити цей наступ. Для Махна ця поразка стала черговим уроком, і пізніше він врахував помилки в операціях по захопленню великих міст. Протистояння з нечисленними українськими республіканськими військами показало, що уряд України не має достатніх сил, щоб стримати наступ російських більшовицьких сил і розбити Махна. У деяких містах сутички між повстанцями та українськими військовими мали кривавий характер, але на початку січня створений більшовиками Український фронт, який очолював знайомий Махну В.Антонов-Овсієнко зайняв Харків і Слобожанщину, частину Донбасу і просувався на південь. Назустріч більшовикам рухалися махновські війська витісняючи армію УНР [15, с.44-45].

Найбільшу військову загрозу для махновських територій ніс масовий наступ з півдня білогвардійських військ. Після смерті генерала Л.Корнілова командування Добровольчою армією Півдня Росії перейшло до генерала Антона Денікіна. З цього часу російські білогвардійські війська, що діяли в Україні, називали денікінцями. У січні 1919 р. вони зайняли територію від

кримського перешийку і бо Бердянська, махновські загони стримували їх, не дозволяючи рухатися на контрольовані ними землі. За домовленістю з комуністами, махновські повстанці прикривали рубежі на приазовському напрямі від білогвардійців. Це дало змогу військам В.Антонова-Овсієнка наступати з Харкова на Полтаву і далі на Київ, захоплюючи Лівобережну Україну.

Натиск добре навчених і озброєних офіцерських військ був реальною загрозою для наполовину партизанських формувань Н. Махна. На початку січня 1919 р. у м. Пологи відбувся великий з'їзд повстанських командирів, на якому ухвалили спільне рішення про реорганізацію повстанських сил на чітку воєнну структуру. На базі окремих загонів формувалися батальйони, які зводилися в полки. Створювалися допоміжні і тиллові частини, від більшовиків надійшла зброя, амуніція, боєприпаси. Таким чином відбулося переведення стихійних селянських повстанських утворень на військові підрозділи із єдиним командуванням, яке підпорядковувалося Н.Махну.

Наступ білогвардійських військ на Катеринославщину прискорив укладання Н.Махном військового союзу із російськими більшовиками. У складній ситуації січня 1919 р. більшовики видавалися махновцям природними союзниками. Через це значна частина південної України для уряду Директорії була втрачена.

Так завершився перший етап повстанського руху на південному сході України, де більшість селянських загонів визнали військову і політичну владу анархіста Н.Махна. На відміну від російських анархістів, українські прихильники анархії брали за свою соціальну основу традиції українського запорізького козацтва із народовладдям, демократичністю виборних органів, захистом інтересів трудових мас. Прикладом цього був досвід Гуляйпільської ради, що поширювався по контрольованих махновцями землях і знаходив широку підтримку серед селянства.

РОЗДІЛ 3.

МАХНОВСЬКИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1919 Р.

3.1. Військовий союз з більшовиками.

У 1919 р. селянський повстанський рух в Україні вийшов на новий рівень і за масштабами, і за своєю спрямованістю. Замість стихійних партизанських груп утверджувалася військова організація. На діяльність повстанців також впливали різні політичні сили, а також симпатії самих повстанців, і зокрема їх отаманів.

Повстанські сили 1919 року історики поділяють на три типи: національні (або республікансько-державницькі), соціалістично-анархічні і безпартійні. Перший тип повстанських загонів спрямовував свою діяльність на підтримку Директорії УНР, розвитку української національної республіки і здійснення поступових соціальних змін. Другий тип повстанців – анархічний, антидержавний, який ще називали «соціально-махновський». Багато його учасників були несвідомими противниками будь-якої держави, бо не мали прикладу її позитивної ролі. Гасла бездержавності, соціальної і політичної свободи, у таких діячів пов'язувалися із потребою рішучих соціалістичних за природою економічних перетворень на селі [55]. Третій тип – без виразного політичного обличчя, за свободу як цінність і самоврядність селянських громад. Представників такого напрямку називали «зеленими», він був стихійним, масовим і різномірним у залежності від регіонів України.

Прорадянські повстанці цього періоду укладала тимчасові союзи із російськими більшовиками проти спільного військового противника (війська Антанти, білогвардійці, армія УНР). Це були або вимушені союзи, або випадкові, ситуативні, бо цілі російських комуністів та українських селян в цивільному житті розходилися абсолютно.

До таких прорадянських за ситуацією сил належали і повстанці Катеринославщини під проводом Н.Махна. Раніше уже відзначалося, що.

Н.Махно об'єднав більшість повстанських загонів під своїм керівництвом. Прагнучи поширити свій вплив в губернії, він здійснив спробу разом із місцевими більшовиками захопити Катеринослав, але утримати місто не зміг. Перед новим роком підрозділи полковника армії УНР М.Самокишина вибили махновців із міста [17, с.35-36].

Ставлення до Директорії УНР у Н.Махна та його оточення було негативним, Відновлення УНР як національної держави для прихильників анархізму вважалося другорядним, а старі гріхи – запрошення в Україну німців, нечітка земельна політика, налаштовували проти цих цих політиків. Серед махновців, що вважали себе нащадками козаків, національна ідентифікація була менш виражена. У спогадах Н.Махно пояснював це таким чином: «розуміли Українську Директорію як явище гірше, ніж Українська Центральна Рада. А проти Центральної Ради, проти її політики ми боролися рішуче, бо безпомилково і вчасно визначили її контрреволюційну сутність» [9, с.267].

До цього додалися помилки самої Директорії, невміння організувати роботу місцевих органів, донести свої цілі і завдання до народних мас. На відсутність народної підтримки керівництву УНР в січні 1919 р. вказував колишній діяч УНР П.Христюк. Селянські виступи проти непослідовної політики Директорії називав широким українсько-селянським фронтом боротьби українського робітництва і малоземельного селянства [13, с.85].

Розчаруванням селян земельною політикою Директорії мало наслідком припинення підтримки багатьма селянськими загонами українського уряду через його неефективність [52]. На настрої повстанців впливала і більшовицька пропаганда, обіцянки швидкого вирішення болючих проблем. Прикладом таких змін був згадуваний отаман Н. Григор'єв. Він і його військо перебували під політичним впливом українських лівих есерів-боротьбистів, які критикували політику Директорії. Вони виступали за розбудову радянської держави і проведення радикальних змін. Такі гасла краще сприймалися українськими вояками, ніж невиразна політика

керівництва УНР. Між Н.Григор'євим і головним отаманом Директорії Симоном Петлюрою виникали розбіжності щодо проведення військових дій на півдні. Походи григор'євців на Миколаїв і Херсон відбулися всупереч волі С.Петлюри, який схилявся до встановлення союзницьких стосунків із військами Антанти. Командуючий петлюрівським Лівобережним фронтом П.Болбочан, ознайомившись з особовим складом Херсонської дивізії, заявив, що вона пройнята радянськими і навіть більшовицькими настроями. [36, с. 169]. Через кілька тижнів, коли більшовики вибили українські сили із лівобережних територій, Херсонська дивізія Н.Григор'єва увійшла до складу більшовицьких військ як 1-ша бригада Задніпровської дивізії і отримала наказ наступати у напрямку Одеси.

На цьому фоні діяльність популярного Н.Махна і його практика анархо-комунізму сприймалася селянством набагато краще, ніж незрозумілі для них С.Петлюра і В.Винниченко. Н.Махно був найвідомішим селянським отаманом, з яким доводилося рахуватися різним військово-політичним силам. Махновський рух базувався на політичній ідеології, якої не мала більшість «зелених» повстанців. Військова армійська організація махновців відрізнялася від стихійних і не дуже дисциплінованих селянських військ [39, с.100-101].

Реалії тогочасного життя були досить жорстокими. Серед них – грабежі міст, які ставали неодмінною ознакою повстанського руху. За повстанськими військами тягнулися великі колони возів, навантажених різним експропрійованим добром. Такий грабунок був не тільки ознакою жадоби до наживи махновців, але й своєрідною матеріальною компенсацією за ризик на війні. Але повсталі щедро ділилися трофеями з місцевим населенням, реалізуючи у такий спосіб «справедливий» грабунок і «справедливий» розподіл награбованого [31, с. 175].

У другій половині січня 1919 р. махновські території атакували білогвардійські війська. Криваві бої велися за кожне село, але найбільш вперто йшла оборона Гуляйполя, яку вважають героїчним епізодом

махновського військового руху. В ході жорстоких боїв містечко кілька разів переходило із рук в руки. За два тижні боїв повстанці втратили вбитими, пораненими і полоненими близько тисячі бійців [54, с. 256]. Але їм вдалося відвоювати населений пункт у чеченських полків Добровольчої армії. Пізніше махновці з особливою жорстокістю воювали саме з кавказькими підрозділами білогвардійців, жорстоко знищуючи їх у бою і караючи смертю тих, хто потрапляв у полон.

Натиск білих змусив Н.Махно прискорити переговори з більшовицьким командиром дивізії П. Дибенком. 31 січня 1919 р. досягли домовленості про підпорядкування керівництву Червоної армії (Додаток Г). Війська Н.Махна увійшли до складу 3-ї Задніпровської дивізії червоних. Разом більшовицькі і махновські війська захопили Катеринослав, витіснивши звідти сили Директорії. Після цього махновцям було визначено боротьбу із білими на Лівобережній Україні в сторону Донбасу та південного кримського напрямку. Відбулася певна реорганізація махновських частин за радянським армійським зразком. Піхотні полки і окремі махновські загони були об'єднані в одну армійську структуру, що отримала назву 3-тя Задніпровська бригада імені батька Махна. Сам Н.Махно очолив бригаду, але в його штаб більшовики направили своїх начальника штабу Я.Озерова та бригадного і полкових комісарів для контролю за діями повстанських командирів [15, с.50-51].

Рішення Н.Махна розглядалося на Другому з'їзді делегатів від повстанців і селян 35 волостей, що проходив в середині лютого 1919 р. у Гуляйполі відбувся II. Делегати схвалили приєднання українського радянської війська. Також було підтверджено повноваження Війково-революційної ради Вільного району повстанців як найвищого органу влади. Рада висловила застереження щодо діяльності у махновських підрозділах більшовицьких комісарів і надзвичайної комісії (ЧК). Більшовицька сторона висловила невдоволення діяльністю ВРР, але поки махновці воювали разом із червоними, рішучих дій ще не застосовували [31, с. 89].

Військове утворення більшовицької влади взимку 1919 р. дозволило Раднаркому Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), проголошеної у січні 1919 р., розпочати впровадження політики «воєнного комунізму». В українських селах вводилася продрозкладка, творили насильство робітничі продовольчі загони, створювалися комітети незаможних селян, які сприяли ворожнечі між заможною і бідняцькою частиною села.

На махновських територіях більшовики спочатку змушені були враховувати силу і звичаї анархістських рад самоврядування, але із зміцненням комуністичного режиму тиск на селян посилювався.

Тимчасовий союз махновського війська із більшовицькими військами давав можливість забезпечувати потреби зброєю, спорядженням, боєприпасами. До певного часу командування Червоної армії не обмежувало самостійність повстанського отамана. І він використовував це, щоб розширити і зміцнити зону свого впливу на Катеринославщині.

За наказами командуючого Українського фронту В.Антонова-Овсієнка у березні 1919 р. полки 3-ї Задніпровської бригади воювали на двох напрямках. Частини під командою командирів О.Калашникова і М.Худякова вибили білогвардійців із Приазов'я, захопили міста Бердянськ і Мелітополь. Таким чином вони перерізали зв'язок між таврійським і донбаським угрупованнями добровольчої армії. Також махновці убезпечили свої вільні території від загрози білогвардійської окупації. Наприкінці березня основні сили бригади під проводом Н.Махна взяли участь у взятті Волновахи і Маріуполя. Після кількох днів боїв 29 березня 1919 р. махновці оволоділи Маріуполем. Там до їх рук потрапили величезні трофеї: 40 залізничних локомотивів, 18 потягів, навантажених зерном і продовольством, 4 гармати, 2 пароплави, 2 катери, бронепоезд. У порту переможцям дісталися 2 мільйони пудів донецького вугілля, які денікінський уряд в якості плати за збройну підтримку мав відправити у Францію. Французи пробували домовитися із

повстанцями і навіть погрожували їм, але махновці не злякалися і усі трофеї залишили собі [15, с. 53].

За здобуття Маріуполя та навколишніх територій командир Задніпровської дивізії П.Дибенко подав рапорт на нагородження махновських підрозділів почесними червоними прапорами, а командира бригади Н. Махна найвищою нагородою Радянської Росії – орденом бойового Червоного прапора [54, с. 93].

Більше визнання військового таланта Н.Махна дали селяни тих округ, котрі звільнили махновці від білих. За короткий час до махновських загонів зголосилося вступити понад 20 тисяч добровольців. Це перевищувала загальну чисельність складу бригади, тому частину з них більшовики направили у свої частини. Але новобранці були тим резервом, який давав можливість поповнювати фронтові частини, замінювати їх для відпочинку.

У травні 1919 р. основні бої між денікінцями і махновцями точилися на південному Донбасі. Маріуполь, Волноваха, Юзівка та інші міста по декілька разів переходили із рук у руки. Проти полків махновської бригади, що в основному складалася із запорізьких та катеринославських українців воював добірний Кубанський корпус козачого генерала Андрія Шкуро (Шкури). Фактично у тих боях по різні сторони воювали етнічні українців і це була дуже вперта і кривава битва. Декілька разів кубанцям вдавалося проривати позиції махновських і червоних військ, здійснювати кінні рейди тилами, загрожуючи махновській столиці. Махновські війська не мали достатньої кількості боєприпасів, неодноразово їм доводилося відбиватися від кубанської кінноти шаблями і штиками. Через це махновці несли важкі втрати, після деяких боїв із полків (у чотири – п'ять тис. бійців) залишалося живими кілька сотень людей. Так 20-22 травня корпус А.Шкуро атакував два полки махновської бригади, в результаті чого 12 піхотний полк під командою Морозевича поліг повністю, а у 9-му полку Веретельникова залишилося тільки чотириста вояків. За спогадами учасника подій В.Білаша, у цих

жорстоких боях «боягузів не було. І рубка була страшною. Поранили і полонених не було» [15, с.67-70].

У важких боях махновці тримали спільний з червоними фронт на Донбасі, а в цей час в тилу більшовицькі органи намагалися встановити повний контроль над вільною махновською територією. Н.Махну неодноразово доповідали про насильницьку продрозверстку, створення комітетів незаможних, що відбирали землі у селян для створення комун та артилей, про безчинства комуністичних комісарів, агентів надзвичайної комісії. «Батько» до певної межі терпів це, так само як припинення фінансування і військового постачання махновських частин. Махновці знову перейшли на самозабезпечення, що збільшувало кількість реквізицій, пограбувань, вивезення в глибину Гуляйпільського району обладнання заводів і мануфактур. У тилу між махновськими і більшовицькими командами виникали сутички, які не раз завершувалися насильством та вбивством супротивників. Українське радянське керівництво звинувачувало махновців у бандитизмі, порушенні революційної дисципліни, а фактично прагнуло повністю ліквідувати селянське самоврядування і порядки, що існували на їхніх територіях [15, 71-72].

Махновці опинилися у ситуації, коли їх політичні і військові союзники уже самі готували підстави для нищення махновської сили. Але Н.Махно ще не наважувався першим порушити укладені домовленості.

Це відбувалося на фоні загострення відносин між українським селом та комуністичною владою. Вибух невдоволення сільського населення був викликаний продрозкладкою, що перетворювалася на грабунок українських сіл. Будь-які заперечення чи скарги селянства викликали терор збоку червоноармійських частин чи надзвичайної комісії. Повсталі селяни висували вимоги вигнання із рад і комітетів комуністів та комісарів, розпуск комун, були проти ідеї диктатури пролетаріату. Багато повсталих селян виступали за свою національну українську владу, під синьо-жовтою символікою, гаслами

«За вільну Україну!». При цьому невдоволення комуністичною політикою проявлялося у різних регіонах України.

Масштаби виступів були значними. Зокрема на Київщині протягом травня–серпня 1919 р. відбулося 500 селянських виступів, частина з яких збройна [52, с.207]. У науковій літературі вказується, що за другий квартал 1919 р. вибухнуло 328 селянських збройних повстань.

На початку травня про свій виступ проти комуністів заявив Н.Григор'єв, на той час уже начальник 6-ї радянської дивізії. Суперечності між червоноармійцями Н.Григор'єва та більшовицькою владою мали багато спільного із суперечностями махновців і більшовиків. Але ключовим було те, що бійці з'єднання, яким командував Н.Григор'єв (понад 8 тисяч осіб) здебільшого були селянами центральних регіонів України і бачили всю згубність «воєнного комунізму». Тож його виступ був спробою об'єднати сили невдоволених для спільної боротьби проти комуністичної диктатури. Він розраховував на союз із Н.Махном, і навіть надіслав до нього своїх людей з пропозицією спільних дій. Н.Махно на той час вів важкі бої проти денікінських військ на Донбасі і тому зволікав із відповіддю. Крім того, керівництво УСРР неодноразово звинувачувало його самого у прихованій зраді і самоуправстві, тому він утримувався від переговорів з повсталими григор'євцями.

Питання відношення до антикомуністичного виступу Н.Григор'єва обговорювалося навіть на загальному військовому з'їзді махновців 14 травня 1919 р. В ході його проведення виявилися діаметрально протилежні погляди підлеглих Н.Махна на це питання. Одна частина махновських командирів виступила за союз із червоними проти григор'євців, а інша не менш вперто відстоювала ідею спільного антибільшовицького союзу. За спільні дії проти більшовиків були представники селянського стану, які бачили безчинства комуністичної влади. Проти в основному анархісти, серед яких чимало євреїв за походженням. Вони звинувачували григор'євців у єврейських погромах на Правобережній Україні і відвертому антисемітизмі. Сам Н.Махно був

переконаний противник антисемітизму. Через своїх розвідників він отримав підтвердження подібних безчинств (насправді, вони не були масовими), і на основі цього наполіг, щоб махновська верхівка оголосила повстанцям Н.Григор'єва війну. Проти них навіть відрядили один полк і бронепоезд [34, с. 173]. Така позиція махновців дала можливість більшовикам придушити виступ, хоч самому Н.Григор'єву та частині його загонів вдалося вийти з оточення і продовжити боротьбу.

У травні 1919 року відбулася чергова реорганізація махновських військ. Достатня кількість добровольців до «батька» дозволила йому збільшити свою чисельність. За спільним рішенням командирів бригада була переформатована у Повстанську дивізію, полки у бригади. Військове командування махновців погодилося на продовження союзу з червними, незважаючи на те, що на III з'їзді місцевих рад вільних територій були ухвалені рішення, спрямовані проти комуністів, їх органів у махновських населених пунктах і здійснюваних більшовиками заходах «воєнного комунізму». На цей час постачання з боку більшовицького уряду знову було припинене, а політичне керівництво УСРР звинувачувало повстанські частини у самовільних грабежах. Із Н.Махном зустрічався представники ленінського уряду Лев Каменєв та Клим Ворошилов. Після пояснень повстанського ватажка вищі представники більшовиків на словах висловили підтримку українському командирі, але насправді упевнилися у необхідності усунути Н.Махна як авторитетного лідера від командування [15, с.66].

3.2. У боротьбі проти всіх.

Рішучий крок у боротьбі з «махновщиною» зробив голова Революційно-військової ради Радянської Росії Лев Троцький, який вважався головнокомандуючим усіма більшовицькими військами в Росії і Україні. Наприкінці травня він прибув в Україну і вимагав усунути Н.Махна з керівництва дивізії і навести в ній «революційну» дисципліну. Йому не подобалася і назва дивізії – 1 Українська повстанська дивізія, що вказувала на самостійний характер цього українського формування. Троцьким було

усунуто з посад і розформовано управління Українського фронту, тому ті радянські командири, які намагалися захистити Н.Махна – В.Антонов-Овсієнко і командарм В.Скачко, позбулися своїх посад. Під тиском Л.Троцького радянський український уряд Х.Раковського ухвалив таємне рішення про боротьбу з махновщиною. Але сили повстанців ще були потрібні для боротьби проти білогвардійців, тому більшовики діяли приховано. Знову було обмежено постачання махновських підрозділів, їхні частини кидали на різні ділянки фронту в Донбасі і на півдні України.

28 травня 1919 року на нараді військових командирів дивізії Н. Махно заявив, що складає повноваження командира дивізії і відправив рапорт вищому командуванню Південного фронту. Відставка одразу була прийнята. Серед самих махновських командирів не було згоди щодо такого кроку «батька». Одні вважали, що усунення Н.Махна є достатньою поступкою перед більшовицьким командуванням і це дозволить замиритися з комуністичним начальством. Інші, хто був ідейним соратником Н.Махна вважали дії комуністів загрозою не самому отаману, а всьому махновському руху і вільній території. Вони відправили телеграми Л.Каменєву, Х.Раковському В.Леніну з вимогою повернути Н.Махну командну посаду і зняти будь-які звинувачення. Реакція більшовицьких лідерів була негативною, навіть видали розпорядження про арешт Н.Махна [15, с.71-72].

Але зробити це не вдалося через новий наступ денікінських військ на Донбасі і Півдні. Військова загроза була в якраз для махновських бригад, і більшовики вирішили розправитися з повстанцями чужими руками. У той час, коли наступи білогвардійських військ досягли найбільшої сили, частини червоних військ практично ігнорували допомогу махновським частинам. Знову проти них воював козачий корпус А.Шкуро, який прорвав оборону і загрожував фронтовим частинам. Також білі впритул підійшли до махновських районів, загрожували Гуляйполю та іншим населеним пунктам. У цій ситуації Л.Троцький нахабно вимагав від Н.Махна кинути свої війська ще й на південний напрям, де денікінці гнали російські червоні війська.

Спроби Н.Махна пояснити справжній стан справ успіху не мали. Є навіть свідчення, що наприкінці телефонної розмови Н.Махно уже відвертою лайкою висловив своє відношення до комуністичного вожака[15, с.74].

Ситуацію самого Н.Махна ускладнював розколи у його командному штабі. Фронтові командири вимагали продовження боротьби проти білих, виступали за збереження союзу з червоними і перебування у складі радянських військ. Це змусило Н.Махна знову відмовитися від командування дивізією і передати його своєму соратнику В.Білашу. Близьке анархістське оточення радило розірвати відносини з більшовиками і зосередитися на обороні своїх домівок. Ще частина заявляла про потребу антибільшовицької боротьби і об'єднання сил із повстанцями отамана Н.Григор'єва. Останній готовий був до такого кроку, сподіваючись на вигнання більшовиків з України.

25 червня 1919 р., сторони знову провели переговори , на яких заявили про об'єднання повстанських сил в єдину махновсько-григор'євську повстанську армію. Але залишалися розбіжності щодо напрямів майбутньої боротьби. Н.Махно хотів вести війну одразу на три фронти – проти білогвардійців, більшовиків та петлюрівців. Григор'єв вважав головним ворогом комуністів, петлюрівців розглядав як можливих союзників і не виключав угоди з білогвардійцями. Ще одним серйозним розходженням сторін було відношення до єврейства. Серед його ідейних соратників Н.Махна було немало євреїв , тому він вважав антисемітизм проявом контрреволюції, протиставляв йому гасло «єдиного фронту трудящих». Він вимагав від Григор'єва обіцянки не допускати антиєврейських висловлювань, та погромів. Останній обіцяв це махновцям, але його повстанці не дотрималися слова і подібні випадки продовжилися [34, с.174].

Але спільний військовий союз тривав всього місяць, до моменту убивства Григор'єва. 27 липня 1919 р. він був убитий пострілами з револьвера самим Н.Махном під час особистої зустрічі у штабі «батька». Причинами цього називають різні чинники, у тому числі й те, що більшість

військ Повстанської дивізії залишилася під керівництвом і контролем червоних. Власні сили Н. Махна значно скоротилися і змушені були оборонятися від натиску білогвардійців. Тобто Н.Махно уже не мав тієї значної військової сили під особистим командуванням, як це було ще кілька тижнів раніше. Отже, могла бути конкуренція за лідерство в об'єднаних силах. Звістка про нібито-таємні переговори його союзника з генералом А.Денікіним могли стати однією з причин убивства Н.Махном Н. Григорєва. Сам Н.Махно пояснював свій вчинок недотриманням з боку колеги зобов'язань по єврейському питанню Існували й інші пояснення – боротьба двох сильних особистостей, небажання підпорядковуватися один одному, конкуренція за лідерство у повстанському селянському русі [34, с. 174].

У цей час червоні війська терпіли важкі поразки від білогвардійців на півдні і сході України. На правобережній Україні розпочали вигнання більшовиків об'єднані війська УНР та Української Галицької Армії. Більшовицький фронт ламався тисячі солдат-українців кидали війська і йшли по домівках. У таких умовах розвалювалися й частини Повстанської дивізії. Без керівництва Н.Махана його соратники, командири частин, по різному приймали рішення. Одні продовжували воювати проти білогвардійців разом з червоними, інші йшли в денікінські тили партизанити, треті покидали ненависних більшовицьких комісарів і поверталися по домівках, четверті приєднувалися до об'єданого з григорєвцями формування під командою Н.Махна. У серпні більшість колишніх махновських частин у складі червоної армії підняли заколот, арештували або ж убили комуністичних командирів і рушили до «батька». По ходу махновські агітатори агітувати долучатися до махновців і українців-солдат інших червоних частин.

Повстанці так розрослися чисельно, що у 30 серпня 1919 р. на нараді командирів під керівництвом Н.Махна було ухвалено рішення про реорганізацію усіх військових частин у нову армію. Вона отримала офіційну назву Революційна повстанська армія України (махновців) (РПАУ). У виданому наказі № 1 заявлялося: «Завданням нашої революційної армії і

вступаючого до неї повстанця є чесна боротьба за повне визволення трудящих України від всякого рабства... Кожний революційний повстанець повинен пам'ятати, що як його особистими, так і всенародними ворогами є особи багатого, буржуазного класу, незалежно від того чи росіяни вони, євреї, українці, чи французи з англійцями, а також ворогами народу є ті, хто захищає несправедливий порядок, т. зв. комісари, члени каральних загонів, надзвичайок...» [31, с. 176].

Нова повстанська армія Н.Махна мала військову структуру, частково запозичену у старої російської, частково у більшовицької армій. Вищим керівним органом була Військово-революційна рада, яка формувалася на основі виборності. Командуючий Н.Махно був одним із членів ради і підпорядковувався рішенням. Штаб армії здійснював загальне оперативно-командне управління, поділявся на два відділи: адміністративний та оперативний відділи. До штабу входили також досвідчені командири-управлінці у ролі інспекторів. Бойова частина армії поділялася на чотири корпуси, ті ділилися на бригади, полки, батальйони, роти (сотні), взводи. Загальна чисельність війська у вересні 1919 р. складала 40 тисяч піхоти, 10 тисяч кінноти, кілька артилерійських батарей. Озброєні махновці були гвинтівками, карабінами, холодною зброєю, мали більше 1 тисячі кулеметів, 20 гармат. Посаджені на 12 тисяч тачанок, війська мали високу мобільність, за день могли пересуватися на 50 кілометрів, а махновська кіннота здатна була долати і 100 кілометрів [59, с. 215]. Це була маневрова армія, що складалася із досвідчених, із бойовим досвідом бійців. Більшість з них були родом із лівобережних районів Катеринославщини і Херсонщини, добре знали місцевість, швидко орієнтувалися і тримали контакт з місцевим населенням.

В умовах окупації Лівобережної України денікінськими військами саме махновська армія стала тією силою, яка підривала тили білогвардійської адміністрації. У вересні 1919 р. Н. Махно уклав короточасний союзний договір з армією УНР про спільні дії проти денікінців. Одержавши від С.

Петлюри допомогу зброєю і боєприпасами за угодою про союз з армією УНР, Н.Махно поблизу с. Перегонівки 27 вересня 1919 р. завдав нищівної поразки денікінцям, які втратили 18 тис. чоловік [59, с. 215]. Частина махновської армії вирушила на Київщину, де громила загони денікінців. В успішному бою поблизу м. Умані на Черкащині махновці розбили добірні офіцерські полки білих, після цього пройшлися по їхніх тилах на півдні України [31, с. 176]..

Цікаву хитрість застосували махновські частини для захоплення у губерньського центру Катеринослава. Знаючи, що наближається базарний день, коли навколишні селяни везимуть на катеринославські ринки свою продукцію, командир полку Лашкевич вирішив скористатися цією нагодою і під виглядом селянських валок направити у суботу, 25 жовтня, у місто своїх бійців. Скориставшись дивовижною безпечністю оборонців, махновські диверсанти зайняли стратегічні позиції всередині міста і в певний час розпочали вбивчу стрілянину. Це стало сигналом для загального наступу, і ще до вечора доля Катеринослава була вирішена. Махновцям активно допомагали місцеві «робітничі загони під керівництвом більшовиків, лівих есерів, боротьбистів, анархістів» [54, с. 204]. Гарнізон білих був знищений, лише частині вдалося по залізничному мосту відійти на лівий берег. В.Волковинський відзначав, що на цьому «базарні» витівки махновців не завершилися загальним штурмом міста, бо повстанці, пострілявши з кулеметів, відійшли у степ. Вирішальний наступ відбувся 28 жовтня за підтримки робітничих дружин. Примітно, що активну участь в організації оборони Катеринослава від махновців узяв колишній голова Державної думи Російської імперії М. Родзянко [28, с.148].

Однак довго утримати місто повстанці не змогли. Через два тижні генерал Слащов відбив Катеринослав. Розмістивши своїх бійців у декількох ешелонах, генерал повів їх на місто, поставивши на чолі колони два бронепотяги. Білим вдалося швидко проскочити станції перед містом, захопити залізничний міст через Дніпро, білогвардійський генерал

переправив на правий берег Туземну дивізію. Втрата махновцями Катеринослава створила для них серйозну загрозу, тому було прийнято рішення негайно повернути місто. Під повстанської армії під керівництвом О.Клейна, штабну В.Лашкевича, 10 листопада 1919 року на південних підходах до Катеринослава вже зосереджувалось 9 тис. махновської піхоти, близько 3 тис. кавалерії, до 10 гармат і 87 кулеметів. За даними махновців, білі у самому місті мали до 6 700 чоловік піхоти, до 15 гармат і 75 кулеметів, але у селі Лоцманська Кам'янка займала позиції 1-а Туземна кавалерійська дивізія чисельністю у 5 тис. шабель, з 50 кулеметами і 16 гарматами [3, с.336].

У місті знаходились і бронепотяги, яким махновці не могли нічого протиставити. Намагаючись перехопити ініціативу, Н.Махно з В.Білашом розробили план наступу на місто. Махновська піхота у ніч потайки підійшла до Катеринослава, а кіннота – до передмістя Лоцманська Кам'янки. 1-й полк обійшов місто із заходу. Використовуючи фактор несподіваності, махновці з кількох боків впритул розстріляли ворожі колони і розсіяли їх. Махновська кіннота, негайно виступила на Лоцманську Кам'янку, аби біла кіннота не оговталась і не втекла Катеринославу. Проте чеченці так і не змогли організувати правильну оборону. Основна їх частина потрапила у полон і була знищена через насильство, що чинили горці в українських селах [3, с. 336-338].

Основні сили розпочали штурм Катеринослава, використовуючи гарматну канонаду. Найзапекліші бої відбулись у фабрично-привокзальному районі, поблизу залізничного мосту, адже всі розуміли його стратегічне значення. О. Клейну достатньо швидко вдалося захопити міст, відрізавши від нього значні сили оборонців. Опинившись у пастці, білі чинили запеклий опір, і полку Лашкевича довелося просто по трупах просуватися центральним проспектом у бік вокзалу. Близько 6-ї години ранку свої справи у Лоцманській Кам'янці завершила махновська кіннота, яка, залишивши ескадрон теж увійшла у місто. Підсиливши Лашкевича, Махно і Білаш

поставили останню крапку у битві. У боях на вулицях Катеринослава білі втратили півтори тисячі вбитими і полоненими, ще до двох тисяч оборонців розбіглися по місту і 3 тис. змогли переправитись на лівий берег. Таким чином, близько 7-ї ранку махновці повернули Катеринослав під свій контроль [15, с. 43-44]. Упродовж осені 1919 р. махновці захопили Бердянськ, Катеринослав, Олександрівськ (сьогодні Запоріжжя), Нікополь, Маріуполь, Мелітополь

Прорив махновців на Південь України відбувався виявився смертельно небезпечним для денікінців. Махновці в чергове вибили білогвардійські частини із Гуляйполя та навколишніх місцевостей, відновили порядки і закони Вільного району. Ефективні військові дії махновців проти А.Денікіна вплинули на загальний наступ денікінців проти більшовиків під Олом і Белгородом. Саме діяльність РПАУ(махновців) підірвали резерви білих, не дала змоги добратися до Москви, після чого почався занепад денікінського фронту. Але для Н.Махна та його соратників боротьба в Україні продовжувалася.

Повернувшись у рідні місця, махновці дістали потужну підтримку від місцевого населення. В окремі моменти кількісний склад армії Н. Махна досягав 80-100 тис. бійців. З кінця жовтня й до початку грудня 1919 р. махновці знову захопили й утримували Катеринослав. Однак в цей час епідемія тифу вразила 35 тис. махновців, змусивши їх перейти до оборони. Крім того, виступаючи 7 грудня 1919 р. на VII Всеросійському з'їзді рад, Л.Троцький назвав махновців «смертельною небезпекою для робітничо-селянської держави» [31, с. 176].

У кінці 1919 р. знову розпочався більшовицький наступ в Україну. На цей момент махновські загони були виснажені боями, більшість вояків розійшлися по домівках, щоб лікуватися і відпочити. Ще кілька місяців існувала махновська Вільна територія, на якій українські селяни намагалися вести своє життя без більшовицької і білогвардійської диктатур.

РОЗДІЛ 4.

МЕТОДИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У ШКОЛІ

Вивчення історії України у загальноосвітній школі має вагоме значення для розвитку особистості учня, формування його громадянських і патріотичних почуттів. Воно дозволяє осмислювати й оцінювати закономірності соціально-економічних, культурних і політичних змін, їх значення та аналізувати можливі перспективні напрямки розвитку.

Учням необхідно розвивати навички аналізу, критичного осмислення історичних відомостей, а визначення ролі конкретної особистості у цьому сприятиме повноцінному вивченню курсу історії в школі, зокрема середній.

У навчальній програмі з шкільного предмету *«Історія: Україна і світ»* за 2018 р. для учнів 10-11 класів зазначається, що комплексним показником рівня історичних знань є предметно-історична компетентність учнів, тобто здатність пізнавати минуле, заснована на знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді, набутих під час навчання.

Важливим результатом навчання на уроках історії є здобуття учнями загальноосвітніх шкіл історичної компетентності. Відомо, що елементами історичної компетентності є такі її складова: хронологічна компетентність – уміння орієнтуватися в історичному часі, встановлювати близькі та далекі причинно-наслідкові зв'язки, розглядати суспільні явища в конкретно-історичних умовах, виявляти зміни і тяглість життя суспільства; просторова компетентність – уміння орієнтуватися в історичному просторі та знаходити взаємозалежності в розвитку суспільства, господарства, культури і природного довкілля; інформаційна компетентність – уміння працювати з джерелами історичної інформації, інтерпретувати зміст джерел, визначати їх надійність, виявляти і критично аналізувати розбіжності в позиціях авторів джерел; логічна компетентність – уміння визначати і застосовувати

теоретичні поняття для аналізу й пояснення історичних подій та явищ, ставити запитання та шукати відповіді, розуміти множинність трактувань минулого та зіставляти різні його інтерпретації; аксіологічна компетентність – уміння формулювати оцінку історичних подій та історичних постатей, відповідну до цінностей та уявлень конкретного часу чи групи людей, осмислювати зв'язки між минулим і сучасним життям.

Матеріали теми бакалаврського дослідження «Повстанський рух Н.Махна на півдні України в 1918-1919 рр.» можуть бути складовою частиною вивчення загальної теми «Українська революція. Визвольні змагання 1917-1921 рр.», що викладається у шкільному курсі історії в 10 класі. Зокрема, згідно підручника В.Власова, С.Кульчицького «Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу». К., 2018., де ця тема розрахована на 13 окремих уроків. Матеріали бакалаврської роботи можна використовувати на уроках історії України при розгляді таких тем як: «Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд Росії», «Брестський мирний договір. Політичні наслідки та реакція суспільства», «Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського», «Директорія УНР: у вогні війни та політичного протиборства», «1919 рік: встановлення УСРР та окупація України білогвардійцями», «Реставрація УСРР. Радянсько-польська війна. Розгром військ П.Врангеля».

В інтегрованому курсі «Історії: Україна і світ», викладеному у підручнику М.Мудрий, О.Аркуша «Історії: Україна і світ: (інтегров. курс, рівень стандарту) для 10 класу загальноосвітніх шкіл». К., 2018, досліджувана проблема може бути відображена під час вивчення таких тем як «Російська революція 1917 р.», «Українська революція: від автономії до незалежності», «Українська революція: національний і соціальний аспекти», «Українська державність і питання національних меншин».

Слід зазначити, що відображення діяльності повстанських загонів Н.Махна у вказаний період (1917-1919 рр.) у названих шкільних підручниках є мінімальним. У підручнику В.Власова, С.Кульчицького про Н.Махна є

згадки в обсязі двох коротких абзаців на с.96 – коротка біографічна довідка і інформація про антибільшовицький союз з отаманом Н.Григорєвим, на с.99 абзац про створення РПАУ(махновців) і її боротьбу з денікінцями. У підручнику М.Мудрого і О.Аркуші ім'я Махна згадується за територією діяльності його загонів на карті-схемі наступу більшовиків у 1919 р. (с.81) та у двох абзацах при характеристиці отаманщини і антибільшовицького та антиденікінського виступів 1919 р. (с.85).

Актуалізація вивчення в школі тематики українського повстанського руху, особливо під проводом Н. Махна (махновщини) пов'язана із необхідністю розвінчання численних міфів і відвертої брехні, яка у продовж багатьох десятиріч років викривляла важливу сторінку вітчизняної історії.

Радянські історики і пропагандисти трактували Н.Махна та його повстанців як примітивних і зажерливих осіб, якими рухали корисливі мотиви. Їх зображали у карикатурній формі у численних художніх фільмах про «громадянську війну на Україні», де сам Махно в оточенні бандитів пив самогон кружками, їздив на тачанці і безпричинно розстрілював простих людей, п'яним люто рубав шаблею комуністів і євреїв.

Російська історіографія представляє Нестора Махна виключно як противника будь-якої системи і порядку, жорстокого мракобіса, анархіста, махрового антисеміта, кривавого маніяка, що спонтанно і невмотивовано віддавав накази своїм поплічникам. Його військо порівнювалося з бандою, що займалася грабежами і насильством, перешкоджала утворенню правильного ладу білогвардійськими військами. Через російську наукову і популярну літературу у зарубіжній пресі махновщина оцінюється як про хаотичний партизанський рух з елементами селянського бунту.

Для візуального сприйняття викривленого образу Н.Махна та його повстанців можна підготувати фрагменти із таких радянських художніх фільмів як «Олександр Пархоменко», «Ходіння по муках», «Невловимі

месники», «Весілля в Малинівці», у яких вони зображуються як бандити і грабіжники.

Тому об'єктивне вивчення постаті самого Н.Махна, його діяльності і розмаху повстанського руху під його командуванням доцільно викласти у формі факультативного уроку «Український повстанський рух під проводом Н.Махна у 1918-1919 рр.» (Додаток Е).

Під час проведення цього уроку доцільно коротко з'ясувати:

1. Які держави виникли на українським землях у 1917-1919 рр. і яке їхнє відношення до селян та земельного питання?
2. Як українське сільське населення сприймало будь-яку державу і в чому була привабливість анархізму?
3. Яких селянських ватажків і території їх діяльності можна назвати?

Матеріали бакалаврської роботи дають змогу коротко відобразити основні віхи біографії та риси історичного портрету Н.Махна.

Віха 1. Формування світогляду.

Нестор Іванович Махно народився 26 жовтня 1888 р. у місті Гуляйполе на Катеринославщині (нині це районний центр Запорізької області) у багатодітній родині За вуличною звичкою батька Івана Міхненка кликали Махно і ця назва закріпилася за малим Нестором. Існує переказ, що при хрещенні на священику спалахнула ряса і горіла вона вогнем бездимним, блідо-рожевим, нешкідливим. Батюшка без зволікання передрік: «Це дитятко – в силі, по землі вогнем пройде». Через бідність зміг закінчити тільки початкову школу, тому підпадав під вплив людей, що були краще освіченими і вміли добре говорити. В 1903 році Махно поступив різноробочим на чавунно – ливарний завод М.Кернера, там існував любительський театральний гурток, а Нестор прагнув стати артистом, грати для цікаві вистави, щоб смішити людей (Додаток А). Смішити не вийшло: в 1905 році хвиля першої російської революції дійшла до України і сімнадцятирічного юнака, наповненого революційним ентузіазмом, готовим

на будь-які дії заради визволення трудящих підштовхнула до вступу в ряди анархістів – комуністів і спричинила становлення Н.Махна з цього моменту непримиренним борцем за соціальну революцію. Махно знайшов для себе широке поле діяльності, приймаючи участь в багатьох небезпечних моментах анархічної боротьби. Спочатку він розповсюджував листівки місцевих соціал-демократів, брав участь у їхніх зібраннях. Але така діяльність не влаштовувала його і 18-літній юнак долучився до групи бойовиків-анархістів «Спілка бідних хліборобів».

За анархістськими вченнями вважалося, що гроші, захоплені під час конфіскацій майна, потрібні для революційної справи. Це була атака на приватний капітал, і таким чином робітників і селян вчили нехтувати і не поважати приватну власність. На вилучені кошти анархісти купували зброю, створювали нові бойові групи, вели серед народу пропаганду. Також частина коштів використовувалася на особисті потреби, і це стимулювало їх учасників для участі в подібних акціях.

За це Махна арештувала поліція, царський суд засудив до страти, але через неповноліття замінили кару на довічне ув'язнення.. Засудженого юнака перевезли до Москви, де він утримувався у суворих умовах під постійним наглядом в одній із камер в'язниці Бутирки. Співкамерниками в'язня були інші представники анархістських організацій, у тому числі один з відомих ідеологів російського анархізму Петро Аршинов. Під його впливом Н.Махно більше дізнався про анархістську ідеологію, читав різні книги, розширив свої знання з різних сфер життя.

Після викладу інформації про дитинство і юність Н.Махна варто дати можливість учням висловити їхнє ставлення до постаті, яке може бути позитивним (захоплюються, подобається) та негативним (не подобається, негативне). Бажано, щоб учні при виступах вживали звороти «на мою думку», «я вважаю», підкріплюючи їх аргументами. Такий підхід дозволить розвинути основи **аксіологічної компетентності**: уміння порівнювати й описувати життя та діяльність історичних осіб; виявляти інтереси,

протиріччя думок в думках окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції і напрями історичного розвитку; оцінювати різні події й думки про минулі історичні події, самостійно ідентифікувати себе й інших в історичному процесі.

Віха 2. Участь у революційних подіях 1917-1918 рр.

При викладі цього матеріалу варто пам'ятати, що перенавантаження уваги учня великою кількістю фактів і дат з життя однієї історичної особи зашкодить сприйняттю інформації. Тут варто наголосити на таких важливих моментах життя Н.Махна в контексті революційної ситуації в Україні.

Після Лютневої революції 1917 Н. Махно у березні повернувся додому, розгорнув широку діяльність як політик и військовий діяч. Став ініціатором заснування Селянської спілки, очолив Гуляйпільську раду робітничих и селянських депутатів та профспілку металургів. Створена Махном місцева адміністрація провела розподіл земель і майна маєтків великих землевласників серед селянства, примусила місцевих підприємців значно підняти заробітну плату робітникам.

У кінці 1917 р. – початку 1918 р. Махно сформував селянські вільні загони, які розпочали боротьбу проти козачих частин, що з фронту через територію України намагалися пробитись на Дон і приєднатись до військ генерала О. Каледіна.

Він негативно сприйняв наступ німецько-австро-угорських військ після укладення Берестейського миру і навіть взяв невдалу участь у боротьбі з ними. Це змусило діяча виїхати в Росію, але у серпні 1918 р. він знову вдома. По поверненню до свого села Махно дізнався, що хату його матері спалили гетьманці, а його старшого брата, інваліда, учасника першої світової війни, розстріляли за причетність до боротьби проти німців та режиму Павла Скоропадського. Тоді Махно організував повстанський загін під назвою Чорна Гвардія, і відновив боротьбу проти німецько-австро-угорських військ та уряду гетьмана Павла Скоропадського.

Тут в рамках розвитку в учнів **хронологічної компетентності** слід через проблемні питання навчити орієнтуватися в історичному періоді, встановити причинно-наслідкові зв'язки, які б могли дозволити зрозуміти поведінку самого Н.Махна та його прихильників в умовах діяльності Центральної Ради, Тимчасового уряду Росії, гетьманського уряду і німецької окупаційної адміністрації. Також через розгляд таких основних подій і процесів як корніловський заколот, утворення УНР, українсько-більшовицьку війну 1917-1918 рр., наслідки Берестейського миру проаналізувати суспільні явища в конкретно-історичних умовах, виявити зміни і тяглість життя тогочасного українського суспільства. Також за допомогою історичних карт закріпити **просторова компетентність** учнів через *уміння орієнтуватися в історичному просторі* – територія УНР, Української Держави, межі Донської республіки, суміжною з Україною більшовицької Росії, *прослідкувати маршрут* Н.Махна через міста Таганрог, Ростов, Царицин до Москви і зворот через Харків до Гуляйполя.

Віха 3. Це збройна Н.Махна та його загонів у 1918-1919 рр.

Складова цієї частини біографії самого Н.Махна на підконтрольних йому військових загонів спрямована на розвиток **логічної компетентності** – уміння визначати і застосовувати теоретичні поняття для аналізу й пояснення історичних подій та явищ, ставити запитання та шукати відповіді, зрозуміти множинність трактувань минулого та зіставляти різні його інтерпретації.

Мова йде про характеристику та основні якості військової складової махновського руху. На відміну від регулярних армій червоних і білих, що формувалися на примусовій мобілізації і військовій ієрархії, повстанські загони, а з серпня 1919 р. РПАУ (махновців) були унікальною по своїй структурі організацією. Існуючі тоді армії більшовиків чи білих мали у своєму складі величезну кількість генералів і офіцерів з російської імператорської армії. І, хоча червона армія не раз намагалась відмовитися від традицій російської імператорської армії, після перших невдач при боях з німцями одразу повернулась до колишньої структури.

Ні більшовики, ні білі наважились змінити у своїх арміях і державах відносин між владою і народом. Імперські амбіції царської Росії стали залишалися для них більшовицькими чи білими імперськими амбіціями.

Нестор Махно об'єднував навколо себе людей на інших засадах: він не копіював систему управління, підготовки кадрів і логістики колишньої імператорської армії, а створював абсолютно нову, засновану на інших зрозумілих народу простих принципах

Три основних принципи, на яких базувалася армія Нестора Махна:

- добровільний принцип формування армії;
- виборний принцип всього керівного складу армії;
- принцип самопідготовки кожного - від рядового до командувача.

Добровільний принцип формування збройної сили означав, що армія Нестора Махна складалася лише з тих, що добровільно прийшли в армію. З іншого боку, волонтерство не значило, що в повстанську армію Нестора Махна набиралися всі бажаючі – кандидат мусив відповідати певним критеріям, перш за все інтелектуальним.

Принцип виборів всього командного складу означав, що командири всіх частин армії, члени штабу та ради армії і взагалі всі особи, що займали відповідальні посади в армії, повинні були отримати схвалення повстанців чи загальних зборів. Такий принцип був викликом не тільки армії більшовиків, а й взагалі всій історії імператорської армії.

Принцип самопідготовки означав, що всі правила армійського порядку і підготовки вироблялися обраними комісіями повстанців, затверджувалися загальними зборами армійських частин і дотримувалися під суворою відповідальністю кожного повстанця і командира.

Найбільше повстанцями віталось, коли людина або підрозділ, які приходили в армію, вже зі своєю пропозицією: тактичним або технічним, або їх об'єднанням – тактико-технічним.

Для розуміння такого підходу учням можна навести два приклади:

Перший приклад. У листопаді 1918 року загін отамана Щуся (який повним складом увійшов в армію Махна), приніс тактичний метод, що відомий по теперішній час (і не втратив своєї актуальності), це «просочування», тобто проходження невеликими організованими підрозділами через бойові порядки ворога. Як наслідок, цей тактичний метод бою махновці довели до досконалості.

Другий приклад. Уже в березні 1919 року в складі армії Махна були сформовані перші дві батареї з 75-мм британських і французьких гармат (знятих з захоплених бронепоездів білогвардійців). Ф.Кожин запропонував метод стрільби артилерії, коли дві батареї по змінно змінюють один одного на позиціях (і постійно переміщаючись), для супроводу вогнем наступу власної піхоти. При цьому інтервал між виявленням цілей і враженням повинен був складати не більше двох хвилин (це відповідає сучасним вимогам до артилерії в країнах НАТО).

З народною ініціативою пов'язана і історія із знаменитою махновською тачанкою, яку вороги називали «колісницями смерті». Замість звичайних гужових возів махновці використовували легкі ресорні тарантаси, на яких встановлювався станковий кулемет. Запряжені четвіркою коней, вони розвивали високу швидкість, збільшували мобільність і вогневу підтримку кінноти. Саме завдяки сотням тачанок, махновці завдавали поразки кінним частинам червоної та білої армій.

Докладне вивчення основних етапів розвитку повстанського руху під проводом Н.Махна варто закріпити перевіркою дидактичних знань. Для цього учням пропонується тестовий контроль із варіантами відповідей, який дасть можливість закріпити конкретні знання фактів, подій і явищ.

Використання матеріалів дипломної роботи під час проведення факультативного уроку сприятиме розширення названих предметних компетентностей. На нашу думку, це допоможе учням краще дізнатися про складний історичний період визвольних змагань, цікав історичну постать Н.Махна, дати власну оцінку цим процесам, висловити свою думку.

ВИСНОВКИ

В ході написання дипломної роботи, можна зробити такі висновки.

У сучасній українській історіографії тема повстанських виступів під час української революції 1917-1921 рр. займає важливе місце в дослідженнях українських істориків. Цьому присвячені десятки книг і монографій, сотні наукових статей, спеціальні дослідження. Історією повстанського руху на Півдні України, який очолював Н.Махно, займалися такі вчені як Д.Архирейський, В.Верстюк, В.Волковинський, М.Гетьманчук, В.Горак, В.Коваль, К.Петриченко, В.Солдатенко, В.Савченко, В.Щербатюк та ін. У своїх працях вони дослідили причини і початки селянських протестів, форми селянської боротьби, їх політичні і програмні бачення майбутніх змін.

Джерельною основою дипломної роботи стали опубліковані документи і матеріали, а також спогади самого Н.Махна, його найближчих помічників П.Аршинова і В.Белаша, а також учасників революційних подій Ю.Горліс-Горського, О.Удовиченка, П.Христюка.

Під час роботи з'ясовано, що політичний світогляд Н.Махна почав формуватися ще в юному віці. 17-річним юнаком він брав участь в революції 1905-1907 років, приєднався до місцевої анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», брав участь у ряді її терористичних актів. Був арештований, засуджений до смертної кари, яку замінили на довічне ув'язнення, вісім років провів як політичний в'язень у московській в'язниці. Весною 1917 р. його звільнили за амністією, і він повернувся додому. У рідному Гуляйполі створив сільську раду і земельний комітет, анархістську збройну дружину «Чорна сотня». Виступав за націоналізацію поміщицьких земель, організував переділ землі багатіїв, очолив селянську господарську спілку. Діяльність Н.Махна показала його організаторські здібності, вміння справляти враження на людей.

Під час першої радянсько-української війни Н.Махно підтримав більшовицькі загони, бо вважав Центральну Раду недостатньо революційною буржуазною організацією. Він був проти запрошення в Україну німецьких військ, його загін разом із червоними чинив опір німцям на Катеринославщині, сам він влітку 1918 р. втік до більшовицької Росії. Знайомство із поглядами російських анархістів та більшовицьких лідерів переконало Н.Махна в тому, що українські селяни самостійно можуть домогтися свого соціального і матеріального звільнення. Він повернувся в Гуляйполе, організував військовий загін і під анархістськими знаменами почав боротьбу проти гетьманського режиму і німецьких окупаційних військ. Якщо П.Скоропадський хотів навести спокій, порядок примусовими методами, не дбаючи про соціальні питання, то анархісти і соціалісти під командою Н.Махна захищали народоправство як спосіб правління. Для нього значення буржуазної держави було неприйнятне, замість неї сповідувалася ідея бездержавної федерації вільних селянських громад і соціалістичної загальної власності і свободи. Але поступово анархістсько-комуністичні погляди Н.Махна змінилися під впливом практичної політики російських більшовиків в Україні.

Н.Махно як популярний повстанський отаман мав широку підтримку українського селянського населення. Але він, на відміну від інших українських отаманів, не підтримував ідею української національної держави, тому боровся і з Центральною Радою, і з гетьманом П.Скоропадським, і з Директорією УНР. Під його впливом військо Н.Махна тричі укладало політичний і військовий союзи з більшовиками, але кожного разу більшовики ігнорували прагнення махновського Вільного району зберігати свій суспільний і соціальний лад, місцеве самоврядування та порядки. Тому в критичні моменти Н.Махно дослухався до настроїв своїх соратників, був разом з ними, за що у досить молодому віці отримав поважний титул «батько».

На початку 1919 р. повстанська махновська стихія мала два основні етапи свого розвитку. Перший був пов'язаний із союзницькими відносинами з більшовиками. Піддавшись на пропаганду більшовиків, Н.Махно у січні 1919 року уклав військовий союз із керівництвом Українського фронту. Його загони були реорганізовані у 3-тю Задніпровську бригаду, увійшли до складу радянської Задніпровської дивізії. Махновці підтримала наступ російських радянських військ проти УНР в районі Катеринослава та воювали з білогвардійцями на південному і східному (донецькому) напрямках. На контрольованих ними територіях утримувалися самоврядні порядки Вільного району, діяли місцеві ради і комітети. Ідеологією махновського руху в цей час були поєднані з комуністичною ідеєю анархістські гасла бездержавності і свободи.

Незважаючи на свої політичні уподобання, махновці дотримувалися своїх зобов'язань. Вони упродовж чотирьох місяців тримали фронт проти білогвардійських денікінських військ. За цей час махновська бригада отримала підтримку десятками тисяч добровольців з числа українських селян, які вважали Н.Батька та його бійців своїми захисниками. Вона переросла у велике військове з'єднання – дивізію, що обороняла лівобережні землі від денікінського вторгнення. Зростання популярності Махна була тривожним сигналом для більшовиків, що не хотіли миритися із своєрідністю махновських соціальних і самоврядних порядків.

Але реальна політика радянської влади показала свою антиукраїнську і анти селянську суть. Антибільшовицькі виступи, що охопили Україну весною-літом 1919 р., свідчили про вперту боротьбу українського селянства проти утвердження більшовицької диктатури пролетаріату та політики «воєнного комунізму». Масові антикомуністичні виступи змусили відомих ватажків Н.Григор'єва та Н.Махна розірвати стосунки із комуністами, виступити проти радянської влади.

У серпні Н.Махно реорганізував свої війська в Революційну повстанську армію України (махновців), що стала справді народною армією.

Вона протистояла денікінцям і більшовикам, воювала за свободу і волю українського селянства.

Це була повноцінна військова структура, що мала на озброєнні стрілецьку зброю, кулемети, артилерію, панцерні автомобілі, бронепотяги і навіть кілька літаків. Махновські командири застосовували нові прийоми військового мистецтва, що враховували історичний запорізьких козаків. Це швидкі кавалерійські рейди, масове застосування кулеметів проти ворожої кінноти, «просочування» дрібними групами крізь бойові порядки супротивника з наступним швидким ударом об'єднаного загону. Вдалим винаходом махновців була тачанка – легкий чотириколісний візок, із встановленим на ньому кулеметом. Вона призначалася для вогневої підтримки повстанської кінноти, і саме махновці розробили досконалу тактику масового застосування тачанок у кінних боях з білогвардійцями та більшовиками.

Високого рівня досягло військове мистецтво українських повстанців. Їх загони були мобільними, швидко змінювали місця дислокації та ведення бойових дій. За козацьким звичаєм, за потреби повстанці поверталися до цивільного життя, але за першим закличком чи наказом командирів швидко збиралися для продовження боротьби. Рішучість, з якою селяни воювали за свою свободу, була настільки великою, що за браком зброї вони, як колись їхні предки, використовували в якості холодної зброї перероблені сільськогосподарські знаряддя праці: ціпи, коси, вила та ін.

Повстанський махновський рух в Україні у 1918-1919 рр. мав свій політичний вираз та особливості, був своєрідним поєднанням анархічних ідей безкласового суспільства з українським прагненням до волі. Цей рух спрямовувався проти різних сил і державних режимів, що зазіхали на інтереси та права селянства. Уособленням цього руху була постать його ватажка – отамана Нестора Махна, який ще за життя заслужив широку популярність і славу народного командира, виразника і захисника прав пригноблених трудящих мас. Сам Н.Махно в першу чергу відстоював

соціальні і земельні інтереси своїх земляків. Але поступово він еволюціонував у своїх поглядах до розуміння значимості національного визволення, відстоюючи ідею вільного українського суспільства без пана і раба.

У методичному розділі окреслені основні методичні і навчальні підходи щодо використання матеріалів дослідження у закладах загальної середньої освіти. Навчальна мотивація сприйняття образу Н.Махна та його соратників формує певні компетенції в учнів під час навчання і є основою активного та продуктивного засвоєння навчального матеріалу шкільної програми під час взаємодії вчителя і учня. Передумови успіху в навчальній діяльності є стійка мотивація, яку формують не тільки зовнішні події та впливи (вчителі, школа), але і внутрішні рушійні сили, які виражаються як мотиви, що зумовлюють предметну спрямованість активної людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані документи, матеріали, спогади

1. Андреев А.Р. *Нестор Махно, анархист и вождь в воспоминаниях и документах*. Б.м: б.и., 2012. 226 с.
2. Аршинов П.А. *История махновского движения (1918-1921)*. Запорожье: Дикое поле, 1995. 179 с.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. *Дороги Нестора Махно*. К.: РВЦ «Проза», 1993. 592 с.
4. Блакитний Кость. Отаман Степової дивізії: зб. документів і матеріалів / упоряд. Гребенюк Г.С., Коваль Р.М., Коротенко В.В., Маслак О.О.; під ред. Р.М. Ковалю. К.: “Незборима нація”, “Просвіта”, 1997. 96 с.
5. Горліс-Горський Ю.Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру*. упоряд., ред., передм., примітки, біограф. довідки, додатки Р. Ковалю. К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП Державна картографічна фабрика, 2010. 512 с.
6. Деникин А.И. *Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Заключительный этап. Январь 1919-март 1920*. Минск: Харвест, 2002. 212 с.
7. Каварзин А.И. *Дорогами нескончаемых битв*. К., 1982. 212 с.
8. Левензон Ф.Я. Проти Махна на денікінському фронті. Літопис революції. 1929. №4.
https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%97/1929/4/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%9C%D0%B0%D1%85%D0%BD%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83_%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%96
9. Махно Н. *Воспоминания. Кн.2.: Под ударами контрреволюции (апрель-июнь 1918 г.). Кн.3.: Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.)* / за ред. Т. Волина. К.: Украина, 1991. 348 с.

10. Нестор Іванович Махно. Воспоминания, документы и материалы. К.: РИФ, 1991. 240 с.
11. Революция на Украине по мемуарам белых. К.: Политиздат Украины. 1990. 342 с.
12. Удовиченко О.І. *Україна у війні за державність*. К., 1995. 354 с.
13. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр.* В 4-х т. [Відень], 1921. Т. 3. 159 с.
14. Чикаленко Є. *Щоденник (1918-1919): у 2-х т.* К.: Темпора, 2004. Т.2. 464 с.

Монографії і статті

15. Архірейський Д. В. *Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918-1921 рр.*: науково популярне видання. К.: Темпора, 2015. 296 с.
16. Архірейський Д. В. Махновські скарби: досвід систематизації фактів / Д. В. Архірейський. *Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. пр. / Акад. мит. служби України*. Дніпропетровськ, 2014. № 1. С.50-60.
17. Архірейський Д. В. Махновці в Катеринославі: хронологія присутності. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2015. Вип. 13. С. 34-46.
18. Архірейський Д.В. Нестор Махно: не державний, але народний <https://tyzhden.ua/History/93349>
19. Архірейський Д. В. Олександр Клейн: німець у махновському русі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2015. Т. 23, вип. 23. С. 93-110.
20. Архірейський Д.В. Створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919–1921 рр. *Південна Україна ХХ століття. Записки наук.-дослід. лабораторії історії Півд. України ЗДУ*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. Вип.1(4). С.139-146.

- 21.Бабічева О. С. Історія анархістського руху в Україні. *Грані*. 2006. № 6 (50). С. 28-33.
- 22.Бабчук О. П. Національно-визвольна боротьба в період Директорії УНР. URL: <http://koam.com.ua/natsionalno-vizvolna-borotba-v-period-direkTORIyi-unr/>
- 23.Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. *Нестор Махно: правда и легенды*. Донецк: Донетчина, 1996. 178 с.
- 24.Боровик М. Анархізм в Україні 1917-1921 рр.: закономірність чи випадковість? *Історичний журнал*. 2006. № 2. С. 25-32.
- 25.Боровик М. Секретар махновської ради Петро Рибін. Портрет анархіста. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/526da3606ebe3/>
- 26.Верстюк В.Ф. *Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921)*. К.: Наукова думка, 1991. 368 с.
- 27.Волковинський В. *Батько Махно*. К.: «Знання України», 1992. 48 с.
28. Волковинський В.М. *Нестор Махно: легенди та реальність*. К.: Перліт продакшн, 1994. 253 с.
- 29.Ганжа О.І. *Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР*. Серія «Історичні зошити». К.: Інститут історії України НАН України, 1996. 42 с.
- 30.Гевко А. Селянський повстанський рух на півдні України (1917-1921) у мемуарній спадщині. *Науковий вісник МНУ. Історичні науки*. 2016. №2 (42). С.19-22.
- 31.Гетьманчук М.П. Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу 1918–1921 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. С.171-180.
- 32.Голованов В.Я. *Тачанки с юга*. М.; Запорож'є, 1997. 215 с.
- 33.Гончар М.В. *Селянський повстанський рух на півдні України (1917-1921 роки)*. Монографія. 2019. URL: <https://www.twirpx.com/file/888077/>

34. Горак В.С. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії. *Український історичний журнал*. К. 2013. №2. С.317-334.
35. Горак В. «Махновщину ліквідувати у найкоротші терміни...». Сторінки таємної війни більшовицької влади проти Нестора Махна та його повстанців. *День*. 2009. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/mahnovshchinu-likviduvati-v-naykorotshiy-termin>
36. Горак В.С. *Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 - серпень 1919 рр.): історичне дослідження*. Фастів: Політ-фаст, 1998. 224 с.
37. Гунчак Т. *Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії*. К.: Либідь, 1993. 288 с.
38. Захарченко П. *Селянська війна в Україні: рік 1918*. К.: Нічлава, 1997. 188 с.
39. Капустян Г. Селянський повстанський рух Півдня України в контексті Української революції 1917-1921 рр. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2011. Збірник 16. С. 94-109.
40. Коновальчик П. Коротка історія анархізму. *Схід*. 2006. № 5. С. 34-40.
41. Котляр Ю. Селянські повстання на Миколаївщині у 1918-1921 рр.: передумови, характер, спрямування. *Краєзнавство*. 2018. № 1. С. 46-50. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2018_1_7
42. Литвин В.М. *Історія України (у 3-х томах). Т.ІІІ. Новітній час (1914-2004)*. Книга перша. К.: Альтернатива, 2005. 832 с.
43. Лободаєв В. Вільне козацтво: від самооборони до повстання (весна 1917 – літо 1918 рр.). *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 20-58.
44. Лободаєв В. *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.* К. : Темпора, 2010. 672 с.
45. Малиновський Б. Збройне протистояння в українському селі 1918 року (від Брестського миру до проголошення Директорії УНР). *Війна з*

- державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років.* Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 59-99.
- 46.Малик Я.Й. *Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920).* Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1996. 267 с.
- 47.Мармазова Т. Ідейні передумови і спрямованість махновського руху. *Схід.* 2001. № 6 (43). С. 73-76.
- 48.Махновщина Малий словник України. URL: <https://uahistory.co/book/dict/850.html>
- 49.Махновщина – це анархізм чи бандитизм. Урок. URL: <https://yrok.pp.ua/serednya-osvta/10253-mahnovschina-ce-anarhizm-abo-banditizm.html>
- 50.Нестор Махно. Український дощ. 31 березня 2020. URL: https://ukrrain.com/nestor_mahno.html
- 51.Паттерсон Ш. Махновський експеримент: анархістський проект в умовах хаосу. URL: <https://commons.com.ua/ru/mahnovskij-eksperiment/>
- 52.Петриченко К. Феномен українського повстанства (березень 1917-серпень 1919 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2008. Вип. 39. С. 199-209. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2008_39_18
- 53.Савченко В. А. *Нестор Махно.* Харків: Фоліо, 2019. 123 с.
- 54.Савченко В. А. *Махно.* Харків: Фоліо, 2005. 415 с.
- 55.Селянський повстанський рух на поч. 1920-х рр. Територія терору. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr1/>
- 56.Солдатенко В.Ф. *Українська революція. Історичний нарис.* К.: «Либідь», 1999. 976 с.
- 57.Солдатенко В.Ф. *Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки.* У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. К.: Світогляд, 2009. 411 с.
- 58.Солдатенко В.Ф. *Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки.* У 4-х т.: Т. III. Рік 1919. К.: Світогляд, 2010. 453 с.

- 59.Рубльов О., Реєнт О. *Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.* К.: Альтернативи, 1999. 320 с.
- 60.Солодзько П. Незнаному анархісту. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/solodko/4dfa72b21c42a/>
- 61.Турченко Г.Ф. Махновський рух і українська ідея. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2017. Вип. 48. С. 99-104.
- 62.Щербатюк В.М. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній українській історіографії URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/3024/1/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%2C%20%D1%80%D0%B5%D0%BB.%2C%20%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.%20%E2%84%962.%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%82.%20%D1%80%D1%83%D1%85%20%D0%9C%D0%B0%D1%85%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%20%D1%81%D1%83%D1%87.%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80..pdf>
- 63.Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Український історичний журнал.* 2010. № 3. С.186-204. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_3_186
- 64.Щербатюк В.М. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі. *Визвольний шлях.* № 8. С.38–47.
- 65.Шитюк М.М. *Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття.* К.: «Тетра», 2000. 534 с.
- 66.Шурхало Д. За землю і волю: селянський повстанський рух в Україні в 1917-1921 роках. *Радіо Свобода.* 2017. 25 травня URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28509011.html>

- 67.Шурхало Д. Нестор Махно намагався поєднати два ідеали: анархії та Запорізької Січі – дослідник. *Радіо Свобода*. 2019. 20 жовтня.URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29589508.html>
- 68.Шурхало Д. Нестор Махно: самородок, військові таланти якого годі пояснити. URL: *Радіо Свобода*. 2018. 4 листопада. <https://www.radiosvoboda.org/a/29581007.html>

ДОДАТКИ

Додаток А

Нестор Махно – молоді роки

Джерело: https://ukrain.com/nestor_mahno.html

ДОДАТОК Б

Махновські повстанці під час боротьби з німецько-австроїйськими військами. Внизу загін Ф.Щуся.

Джерело: https://ukrain.com/nestor_mahno.html

ДОДАТОК В

Прапор махновців і знаменита «каравела степів»
Джерело: https://ukrain.com/nestor_mahno.html

ДОДАТОК Г

Нестор Махно із червоним командиром П.Дибенком і своїми соратниками під час союзу з червоними весною 1919 р.

Джерело: https://ukrain.com/nestor_mahno.html

ДОДАТОК І

Махновська газета і грошові знаки Вільного району
Джерело: https://ukrain.com/nestor_mahno.html

ДОДАТОК Д

Вшанування пам'яті Нестора Махна у незалежній Україні
Джерело: https://ukrain.com/nestor_mahno.html

ДОДАТОК Е

Факультативне заняття з історії України. 10 клас. Дата проведення.

Тема: Український повстанський рух під проводом Н.Махна у 1918-1919 рр.

Мета:

навчальна:

- охарактеризувати суспільно-політичні і військові умови формування селянського повстанського руху в Україні під час Української революції 1917-1921 рр.
- визначити особливості діяльності повстанського отамана Н.Махна та його армії;
- проаналізувати політичні та ідеологічні основи махновського руху;
- визначити специфіку військової організації та військового мистецтва махновців

розвивальна:

- розвивати в учнів вміння самостійно висловлювати власну думку (на основі відповідей на отримані запитання);
- розвивати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (на основі складання опорного конспекту щодо історії повстанського руху махновців);
- розвивати в учнів вміння працювати у групі (на основі спільного обговорення проблемних питань);
- розвивати в учнів вміння самостійно шукати потрібну інформацію в інтернеті;

виховна:

- виховувати у дітей позитивне ставлення до навчання (на основі почутого протягом уроку);
- виховувати в учнів навички обговорення складних питань;
- виховувати в учнів зацікавлення до історії;

Тип факультативного заняття: комбінований

Основні дати: серпня 1917 р., серпень 1918 р., лютий 1919 р. липень-серпень 1919 р. листопад 1919 р.

Основні поняття: анархізм, Вільний район, махновщина, Н.Махно, Революційна повстанська армія України (махновців), Трудова федерація вільних громад.

Обладнання: ноутбук, проектор, роздатковий матеріал.

План

1. Історичний портрет Н.Махна.
2. Політична та військова діяльність Н.Махна і його війська.
3. Військове мистецтво махновців.

Хід заняття

Ча с	Етап проведення заняття	Навчально-вихована діяльність вчителя	Навчально- вихована діяльність учнів	Примітки (компетентнос ті)
1 хв.	<i>I. Організаційн ий етап</i>	Привітання та перевірка присутніх.		
4 хв.	<i>II. Етап мотивації</i>	1. Чий портрет зображено? Яку характеристику за зовнішніми ознаками можна подати?	Обговорення , висловлюва ння певних характерист	Логічна

		 2. Цитата Д.Архирейського: «Як політик, Махно сформувався, коли він потрапив під суд і його засудили до в'язниці. Він у тодішньому Олександрівську, відсидів декілька місяців, потім понад п'ять місяців – у Катеринославській в'язниці. потрапив до московської в'язниці «Бутирки». Там відбувся його «університет», бо там він познайомився з непересічними представниками революційного табору: есери, більшовики, анархісти. Там Махно зійшовся зі своїм другом і соратником Петром Аршиновим, відомим анархістом. Почав багато читати художньої і політичної літератури. Потім у своїх спогадах він не приховував, що це була школа його життя та університет, і саме там він розширив обрій знань і відточився як політик»	ик. Що вплинуло на формування політичного світогляду Н.Махна? Як можна оцінити його «в'язничний університет»?	Логічна, аксіологічна
5 хв.	III. Етап актуалізації знань	Фронтальне опитування	Які держави виникли на українських землях у 1917-1919 рр. і яке їхнє відношення до селян та земельного питання? Як українське сільське населення	Логічна, хронологічна

			сприймало будь-яку державу і в чому була привабливіс ть анархізму? Яких селянських ватажків і території їх діяльності можна назвати?	
20 хв.	<i>IV. Вивчення нового матеріалу</i>	Опорний конспект. 1. Політичний світогляд Н.Махна почав формуватися ще в юному віці. 17-річним юнаком він брав участь в революції 1905-1907 років, приєднався до місцевої анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», брав участь у ряді її терористичних актів. Був арештований, засуджений до смертної кари, яку замінили на довічне ув'язнення, вісім років провів як політичний в'язень у московській в'язниці. Весною 1917 р. його звільнили за амністією, і він повернувся додому. У рідному Гуляйполі створив сільську раду і земельний комітет, анархістську збройну дружину «Чорна сотня». Виступав за націоналізацію поміщицьких земель, організував переділ землі багатіїв, очолив селянську господарську спілку. Діяльність Н.Махна показала його організаторські здібності, вміння справляти враження на людей. Під час першої радянсько-української війни Н.Махно підтримав більшовицькі загони, бо вважав Центральну Раду	До якого політичного табору можна віднести Н.Махна? Яке його відношення до керівників УНР та Гетьмана? Чому Н.Махно спочатку орієнтувався на співпрацю з більшовиками?	Логічна, хронологічна

		недостатньо революційною буржуазною організацією. Він був проти запрошення в Україну німецьких військ, його загін разом із червоними чинив опір німцям на Катеринославщині, сам він влітку 1918 р. втік до більшовицької Росії. Знайомство із поглядами російських анархістів та більшовицьких лідерів переконало Н.Махна в тому, що українські селяни самостійно можуть домогтися свого соціального і матеріального звільнення. 2. У липні 1918 р. Н.Махно повернувся в Гуляйполе, організував військовий загін і під анархістськими знаменами почав боротьбу проти гетьманського режиму і німецьких окупаційних військ. Якщо П.Скоропадський хотів навести спокій, порядок примусовими методами, не дбаючи про соціальні питання, то анархісти і соціалісти під командою Н.Махна захищали народоправство як спосіб правління. Для нього значення буржуазної держави було неприйнятне, замість неї сповідувалася ідея бездержавної федерації вільних селянських громад і соціалістичної загальної власності і свободи. Але поступово анархістсько-комуністичні погляди Н.Махна змінилися під впливом практичної політики російських більшовиків в Україні. Н.Махно як популярний повстанський отаман мав широку підтримку українського селянського населення. Але він, на відміну від інших українських отаманів, не підтримував ідею української національної держави, тому боровся	Що спонукало Н.Махна до виступу проти німців і гетьмана? Чому до махновських загонів селяни йшли добровільно ? Які взаємини склалися у махновців з радянською владою взимку-навесні 1919 р.?	Логічна, хронологічна
--	--	--	---	------------------------------

		і з Центральною Радою, і з гетьманом П.Скоропадським, і з Директорією УНР. Під його впливом військо Н.Махна тричі укладало політичний і військовий союзи з більшовиками, але кожного разу більшовики ігнорували прагнення махновського Вільного району зберігати свій суспільний і соціальний лад, місцеве самоврядування та порядки. Тому в критичні моменти Н.Махно дослухався до настроїв своїх соратників, був разом з ними, за що у досить молодому віці отримав поважний титул «батько». На початку 1919 р. повстанська махновська стихія мала два основні етапи свого розвитку. Перший був пов'язаний із союзницькими відносинами з більшовиками. Піддавшись на пропаганду більшовиків, Н.Махно у січні 1919 року уклав військовий союз із керівництвом Українського фронту. Його загони були реорганізовані у 3-тю Задніпровську бригаду, увійшли до складу радянської Задніпровської дивізії. Махновці підтримала наступ російських радянських військ проти УНР в районі Катеринослава та воювали з білогвардійцями на південному і східному (донецькому) напрямках. На контрольованих ними територіях утримувалися самоврядні порядки Вільного району, діяли місцеві ради і комітети. Ідеологією махновського руху в цей час були поєднані з комуністичною ідеєю анархістські гасла бездержавності і свободи. Незважаючи на свої політичні уподобання, махновці дотримувалися своїх зобов'язань.		
--	--	---	--	--

	Вони упродовж чотирьох місяців тримали фронт проти білогвардійських денікінських військ. За цей час махновська бригада отримала підтримку десятками тисяч добровольців з числа українських селян, які вважали Н.Махна та його бійці своїми захисниками. Вона переросла у велике військоve з'єднання – дивізію, що обороняла лівобережні землі від денікінського вторгнення. Зростання популярності Махна була тривожним сигналом для більшовиків, що не хотіли миритися із своєрідністю махновських соціальних і самоврядних порядків. 3. Але реальна політика радянської влади показала свою антиукраїнську і анти селянську суть. Антибільшовицькі виступи, що охопили Україну весною-літом 1919 р., свідчили про вперту боротьбу українського селянства проти утвердження більшовицької диктатури пролетаріату та політики «воєнного комунізму». Масові антикомуністичні виступи змусили відомих ватажків Н.Григор'єва та Н.Махна розірвати стосунки із комуністами, виступити проти радянської влади. 3. У серпні Н.Махно реорганізував свої війська в Революційну повстанську армію України (махновців), що стала справді народною армією. Вона протистояла денікінцям і більшовикам, воювала за свободу і волю українського селянства. Це була повноцінна військова структура, що мала на	Що змусило Н.Махна виступити проти більшовиків ? На яких принципах будувалася махновська армія? Які прояви військового мистецтва були притаманні махновцям?	Логічна, хронологічна
--	---	--	-----------------------

		озброєнні стрілецьку зброю, кулемети, артилерію, панцерні автомобілі, бронепотяги і навіть кілька літаків. Махновські командири застосовували нові прийоми військового мистецтва, що враховували історичний запорізьких козаків. Це швидкі кавалерійські рейди, масове застосування кулеметів проти ворожої кінноти, «просочування» дрібними групами крізь бойові порядки супротивника з наступним швидким ударом об'єднаного загону. Вдалим винаходом махновців була тачанка – легкий чотириколісний візок, із встановленим на ньому кулеметом. Вона призначалася для вогневої підтримки повстанської кінноти, і саме махновці розробили досконалу тактику масового застосування тачанок у кінних боях з білогвардійцями та більшовиками. Високого рівня досягло військово мистецтво українських повстанців. Їх загони були мобільними, швидко змінювали місця дислокації та ведення бойових дій. За козацьким звичаєм, за потреби повстанці поверталися до цивільного життя, але за першим закликком чи наказом командирів швидко збиралися для продовження боротьби. Рішучість, з якою селяни воювали за свою свободу, була настільки великою, що за браком зброї вони, як колись їхні предки, використовували в якості холодної зброї перероблені сільськогосподарські знаряддя праці: ціпи, коси, вила та ін. Повстанський махновський рух в Україні у 1918-1919 рр. мав свій	
--	--	---	--

		політичний вираз та особливості, був своєрідним поєднанням анархічних ідей безкласового суспільства з українським прагненням до волі. Цей рух спрямовувався проти різних сил і державних режимів, що зазіхали на інтереси та права селянства. Уособленням цього руху була постать його ватажка – отамана Нестора Махна, який ще за життя заслужив широку популярність і славу народного командира, виразника і захисника прав пригноблених трудящих мас. Сам Н.Махно в першу чергу відстоював соціальні і земельні інтереси своїх земляків. Але поступово він еволюціонував у своїх поглядах до розуміння значимості національного визволення, відстоюючи ідею вільного українського суспільства без пана і раба.		
5 хв.	V. <i>Етап систематизації та узагальнення</i>	1. Із наказу по РПАУ (махновців), серпень 1919 р. «Кожний революційний повстанець повинен пам'ятати, що як його особистими, так і загальнонародними ворогами являються особи багатого буржуазного класу, незалежно від того, росіяни вони, чи євреї, українці і т.д. Ворогами трудового народу є також ті, хто охороняє несправедливий буржуазний порядок, тобто радянські комісари, члени каральних загонів, надзвичайних комісій, які їздять по містах і селах, і знущаються з трудового народу, який не бажає коритися їх диктатурі. Представників таких каральних загонів, надзвичайних комісій та	1. Що таке РПАУ (махновців)? Коли і ким вона створена? Хто визначався ворогом трудового українського селянства?	Логічна, хронологічна

		інших органів народного поневолення і гніту кожний повстанець зобов'язаний затримувати і доставляти в штаб армії, а при опорі – розстрілювати на місці» 2. Експонати історичного музею в Гуляйполі? 	2. Що зображено на фотографії? 2. Яке відношення мають до армії Махна?	Логічна, хронологічна Логічна, хронологічна, аксіологічна
		3. Памятні ювілейні монети Національного банку України. 	3. Коли випущені ці монети? Якій події присвячені? Про що вони свідчать?	
8 хв.	VI. Закріплення вивченого матеріал	Тестовий контроль (додаток Є)		Логічна, хронологічна
2 хв.	VII. Д/З		На наступний урок підготувати повідомлення про соратників Н.Махна та інших українських повстанських отаманів.	

ДОДАТОК Є

Тести на тему Повстанський рух під проводом Н.Махно в Україні.

1.Якому періоду Української революції та боротьби за збереження державності найбільш характерне таке явище, як «отаманщина»?

- А.Українській Народній Республіці часів УЦР
- Б.Українській Державі П. Скоропадського
- В. Українській Народній Республіці часів Директорії
- Г. Українській Соціалістичній Радянській Республіці

2. Хто з історичних особистостей був лідером селянського руху на Півдні України в 1918-1921 рр.?

А.

Б.

В.

Г.

3. Мета боротьби анархо-комуністів на чолі з Нестором Махном проти влади гетьмана:

- А. відновлення влади Української Центральної Ради.
- Б. встановлення військової диктатури на чолі з Нестором Махном.
- В. встановлення влади рад, діяльність яких підпорядковувалася б місцевому населенню.
- Г. встановлення радянської влади в Україні на чолі з більшовиками.

4. Прочитайте рядки життєпису історичного діяча й укажіть його:

«Роки життя — 1888-1934. Народився у с. Гуляйполе на Катеринославщині. Під час першої російської революції став членом анархістської організації, був засуджений на довічне ув'язнення. Близько трьох років був отаманом на півдні України, популярним народним ватажком, прозваний «батьком». Емігрував, помер у Парижі».

- А. Михайло Грушевський.
- Б. Нестор Махно.
- В. Симон Петлюра.
- Г. Юрко Тютюнник.

5. Вимоги, які висував Нестор Махно при підписанні угоди про спільні дії з урядом УСРР:

варіанти відповідей

- А. автономія Гуляйпільського району, випустити з радянських в'язниць махновців, можливість пропагувати анархістські ідеї.
- Б. випустити з радянських в'язниць махновців, можливість пропагувати анархістські ідеї, проведення перевиборів влади.
- В. можливість пропагувати анархістські ідеї, проведення перевиборів влади, автономія Гуляйпільського району.
- Г. проведення перевиборів влади, автономія Гуляйпільського району, випустити з радянських в'язниць махновців.

6. Прочитайте уривок з наказу командувача Південним фронтом Михаїла (Михайла) Фрунзе й укажіть подію, яка передувала цьому.

«Наказую військам фронту вважати Махна та всі його загони ворогами Радянської республіки і Революції... командирам червоних частин махновські загони роззброювати, а ті, що будуть чинити опір, — знищувати...»

варіанти відповідей

- А. підписання Варшавського договору
- Б. початок Першого зимового походу армії УНР
- В. прихід до влади Директорії УНР
- Г. розгром армії генерала Петра Врангеля в Криму

7. Якою цифрою на карті позначено район дій повстанських загонів Н. Махна проти гетьманської адміністрації, німецьких і австрійських окупаційних військ?

варіанти відповідей

- А. 1
- Б. 2
- В. 3
- Г. 4

8. Яку називалися селянські загони Нестора Махна?

варіанти відповідей

- А. Українська галицька армія
- Б. Українська повстанська армія
- В. Революційна повстанська армія
- Г. Задніпровська повстанська армія

9. Яке прізвисько носив Нестор Махно?

варіанти відповідей

- А. Вождь
- Б. Батько
- В. Отаман
- Г. Гетьман

10. Яка обставина відіграла вирішальну роль у поширенні масового селянського руху навесні 1919 р. в Україні?

варіанти відповідей

- А. окупація території України німецькими та австро-угорськими військами

- Б. висадка військ Антанти на Півдні України
- В. політика «воєнного комунізму» проведена більшовиками
- Г. об'єднання Армії УНР і УГА та їх спільний наступ на Київ

11. В якому місті була укладена угода між більшовиками та махновцями?

варіанти відповідей

- А. Катеринослав
- Б. Старобільськ
- В. Волноваха
- Г. Харків

12. Хто остаточно розгромив загони махновців в Україні?

варіанти відповідей

- А. денікінці
- Б. петлюрівці
- В. більшовики
- Г. поляки